

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – KOMMUNIKÁCIÓ

2015.

IX. évfolyam 3–4. szám

Debrecen

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – KOMMUNIKÁCIÓ

Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Kölcsey Ferenc Tanítóképzési Intézet
Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék

2015. IX. évfolyam 3–4. szám

Szerkesztőség: 4026 Debrecen, Kálvin tér 16.
Telefon: +36 20/965 2921
E-mail: *barathb@drhe.hu; vitez.ferenc@drhe.hu*

Felelős kiadó: Bölcskei Gusztáv rektor

Készült a Kapitális Nyomdában, Debrecenben
Felelős vezető: ifj. Kapusi József

ISSN 1789–0357

Szerkesztőség:

BÖLCSKEI GUSZTÁV (főszerkesztő)

BARÁTH BÉLA LEVENTE, VITÉZ FERENC (felelős szerkesztők)

BEREK SÁNDOR, GONDA LÁSZLÓ, KMECZKÓ SZILÁRD,
OLÁH RÓBERT, PUSZTAI GABRIELLA (szerkesztők)

ARANY LAJOS (anyanyelvi lektor)

A borítót készítette: Tímár Tamás – TT Play Kft.

Megrendelhető a szerkesztőség címén.

Kéziratokat a felelős szerkesztők e-mail címére várunk
(*barathb@drhe.hu; vitez.ferenc@drhe.hu*).

A meg nem rendelt, el nem fogadott kéziratokat nem őrzük meg.

TARTALOM

Műhely

HODOSSI SÁNDOR

*A nyolcvanas évek egyházi iskolája diákszemmel.
Két iskolaregény tanulságai* 5

VITÉZ FERENC

*Fejezetek a játékról az Orbis pictusban.
A Schola ludus (és a Pampaedia) elvei Comenius
nyelvtankönyvében* 16

LEGÉNDY KRISTÓF

Az M-elmélet és a titok valósága 33

Vizuális kommunikáció

DEÁK-SÁROSI LÁSZLÓ

*Kódok a magyarországi modern
és posztmodern filmhez (1941–2011)
A filmek retorikai elemzésének szerkezetéről
és módszeréről* 40

Múltidézés

EGED ALICE

*A berlini nyilvánosság az 1920-as években II.
A vincellérek pártfogója: a Hermes-eset* 60

Egyház és társadalom

GYIMÓTHY GERGELY

*Az ökológiai gazdálkodás lehetőségei a református egyház
gyülekezeti közösségeiben*

69

Kritika

KMECZKÓ SZILÁRD

*Vad séta a szabadban
(Paksi Dániel: Személyes valóság)*

78

BARCSI TAMÁS

*A „Másikkal” való kapcsolat lehetőségei
– az irodalomban és az irodalom által
(Gilbert Edit: Az együttérzés irodalmi és vonzásai)*

87

Módszertan

KOVÁCS ÉVA

Az angol összetett igék szintaktikai és szemantikai elemzése

92

Szemle

KMECZKÓ SZILÁRD

*Gondolattörödékek Tamus István festő- és grafikusművész
„Legyen már ünnep” című tárlata elé*

109

Albummal és kiállítással jubiláltak a debreceni grafikusok

114

*A folyóirat jelen számát a debreceni Garfaikusművészek Ajtósi Dürer
Egyesülete tagjainak munkáival illusztráltuk.*

A nyolcvanas évek egyházi iskolája diákszemmel. Két iskolaregény tanulságai

A felnőtté érés folyamatának bemutatása régóta hálás témája az irodalomnak. Erre leginkább a nevelési regény műfaja alkalmas, amely a magyar irodalomban a 20. században vált népszerűvé. A Nyugat első nemzedékének nagyjaitól, Babitstól, Móricztól kezdve a század végéig számos epikus alkotás témája volt a világra rácsodálkozó kamasz lélek önmagára találásának folyamata. A bentlakásos intézetben játszódó történetek mintája a világirodalomban Robert Musil *Törless iskolaévei* című regénye. A magyar irodalomban Ottlik Géza *Iskola a határon* című alkotása adja a mércét. A művek egy része a beilleszkedés nehézségeibe, a kisdíák félelmeibe enged bepillantást, mint Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig* vagy Tóth-Máthé Miklós *Pecúrok* című regénye. Van olyan alkotás, amely az érettségre készülő nagydiák szemével láttatja az iskola világát, ilyen Móricz *Forr a bor* című műve. Kaffka Margit személyes emlékekből táplálkozó kisregénye, a *Hangyaboly*, egy huszadik század eleji zárda belső világába vezet el, míg Szabó Magda *Abigél* című regénye egy református lányinternátus világát mutatja be, amely vasfegyelmével együtt is menedéket ad a második világháború zűrzavarában.

A műfaj népszerűsége töretlen a 21. században is. Ennek példái Méhes Károly: *Hegymenet* (2011) és Perjéssy-Horváth Barna: *Kollégium blues* (2005) című regényei is, amelyek az egyházi iskolában játszódó nevelődési regények vonulatába tartoznak. Mindkét szerző 1965-ben született, középiskolai élményeiket ugyanabban az időszakban szerezték egy sok tekintetben eltérő, mégis jelentős hasonlóságokat mutató közegben. A deklaráltan ateista államban egyházi középiskolába járni egyet jelentett a lázadással, a pártállam normarendszerével való nyílt szembeszegüléssel. Az egyházi iskolában szerzett bizonyítvány nem volt jó ajánló levél az egyetemi felvételiknél sem.

Ide járni egyszerre jelentett elzárttságot és a többi középiskolástól való különbözőséget. Jelentette a történelmi folytonosság büszke felvállalását, de egyben magában hordozta a lázadás lehetőségét is a megcsontosodónak és kiüre-

sedőnek tűnő tradícióval szemben. Perjéssy-Horváth *Kollégium blues* (2005) és Méhes Károly *Hegymenet* (2011) című regényei alapján képet kaphatunk arról, milyen lehetett az élet a múlt század nyolcvanas éveinek egyházi iskolájában. A két mű kortörténeti dokumentum, amelyben a késő Kádár-korszak jellegzetes iskolai helyzetei jelennek meg, ám céljuk nem csupán egy letűnt korszak megidézése. Nevelődési regények, amelyeket olvasva egy fiatalember felnőtté válásának folyamatát tekintheti végig az olvasó.

A „kapukon belüli” értékrend

Az egyházi iskolák helyzetét, kilátásait meghatározta a korszakban, hogy a hatalom által „hamis tudatnak” tekintett vallás megszüntetése a pártállam tudatosan vállalt céljai közé tartozott. Ennek érdekében az egyházi közoktatási rendszer túlnyomó többségét államosították, a fakultatív vallásoktatást minden eszközzel akadályozták. (Pusztai 2004. 102) Az 1960-as évekre összesen nyolc katolikus, egy-egy református és izraelita gimnázium maradhatott meg. „A szocializmus évtizedeiben ez a tíz iskola mintegy zárványként működött a magyar oktatási rendszerben.” (Pusztai 2004. 103)

Izgalmas kérdés, hogy ebben az elszigetelt világban hogyan éltek tovább azok a tradíciók, amelyek egy egészen másfajta közegben alakultak ki. Menyire látták szigorúnak az írott és íratlan szabályokat a szekuláris világból érkező kamaszok? Milyen szerepet játszott a kortárs közösség az iskolai normák továbbadásában, mekkora hatásuk volt a tanároknak a formálódó, felnőtté váló fiatalok életére? Hogyan emlékeznek minderre évtizedekkel később? Tanulmányunk ezekre a kérdésekre igyekszik válaszokat találni.

Kiindulópontként fontos leszögezni, hogy az évtizedekkel később született visszaemlékezések a mai ötvenévesek nemzedéki tapasztalatait rögzítik, egyben a diák szemszögéből mutatják be az iskola szabályait, életrendjét, mely jelentősen eltért az állami oktatási rendszerben megszokottól.

Az önéletrajzi elemek bőséges szerepeltetésével és a névvel is vállalt önazonosság bemutatásával együtt jár a szövegen túli valóságnak való megfelelés kényszere is. Ugyanakkor mégiscsak regények ezek az írások, amelyekben a poétikai szándék felülírhatja a történeti igazságot. „Nem hazudósak vagyunk, hanem elbeszélők, akik szüntelenül újraalkotják a múltat, hogy a jelen világban meglévő terveikhez igazítsák azt.” (Lejeunne 2003. 13) Megfigyelhető továbbá,

hogy mindkét műben tudatos írói stratégia mentén telik meg az önéletrajzi tér. (Horváth Futó 2009)

Az iskola, és a bentlakásos iskola különösen, értelmezhető a beavatás tereként is. A beavatás három fokozata közül az első az elkülönítés, a megszokott otthoni környezetből való kiszakítás. Ezt követi a próbák, fizikai és lelki megpróbáltatások véget érni nem akaró sokasága, majd a beavatottként való visszatérés a társadalomba. Ezt az utat járják be mind a két regénynek a hősei. Míg Méhes Károly főleg az első időszak, a beilleszkedés nehézségeinek állít emléket, Perjéssy-Horváth a beavatást végző ballagó évfolyam emlékeire tekint vissza. Emblematisz egyházi iskolákról lévén szó, szinte az egész országból érkeztek tanulók mindkét intézménybe.

„Nagyvárosból kevesen jöttek. De van itt fiú Lébényből, Ácsról, Bábolnáról, Tárnokról, Bakonypéterdről, Tótvázsonyból, Nyírcsaholcraól és Nyírparasznyáról, Lentiből, Jánoshalmáról, Nemesnádudvarról, Pécsdevecserből és a különösen szépevű Tornyospálcáról.” (Méhes 2011. 16)

A kapukon belüli értékrend merőben különbözött a „szocializmust építő” külvilág deklarált marxizmusától. Méhes alap-attitűdje a bencések világával szemben a tiszteletteljes kívülállás. A lelkész családban szocializálódó Perjéssy-Horváth teljesen azonosul a Kollégiummal, annak történetével, tradícióival, szellemiségével. A tradícióhoz az is hozzátartozik, hogy a belépő elsősök „nevelésében” fontos szerepet játszanak a felsőbb évesek, elsősorban a végzősök.

„Amikor az újszülött jövevény beteszi a lábát a főbejáraton, karanténba lép: jogok nélküli személy lesz, mert nem tud semmit, jelentőség és méltóság nélkül éli kezdetleges életét. Fölveszik az egyik osztályba, de még nem ismeri a házirendet, nem tud semmit az intézményről, az épületről... és ami a legfőbb: dunsztja sincs a szabályokról, az írott és íratlan törvényekről.” (Perjéssy-Horváth 2005. 21)

Az évfolyamokat elválasztó kasztrendszer működését Méhes sem kérdőjelezi meg. Pannonhalmához, a bencés gimnázium szelleméhez való viszonyulása ambivalens. A szabályok megváltoztathatóságának még csak a lehetősége sem vetődik fel, azok generációról generációra öröklődnek. Ez kizárólag egy nagyon zárt, és hagyományaira büszke közegben lehetséges. Pannonhalma és Debrecen is ilyen.

Mindkét regényben megjelenik a gimnazista diák első irodalmi sikereinek öröme. Perjéssy-Horváth iskolai Csokonai drámapályázaton nyer első díjat, később Csengey Dénessel ismerteti össze önképzőkori tanára. A költői szárnyait bontogató Méhes Károlyt Nagy Gáspár és Csordás Gábor látja el tanácsokkal. Az osztálytársak is tisztelettel tekintenek a két ifjúra. Méhes verseket, Perjéssy-Horváth dalszövegeket ír. Bár nem kíván történelmi tablót adni egyik mű sem, óhatatlan, hogy a külvilág beburakodik a még oly zárt és elkülönülni akaró intézmények falai közé is. A református kollégium ablakából a Lenin szoborra nyílt jó kilátás, Pannonhalmán az volt különleges az elsősök számára, hogy nem a Tanácsköztársaság „dicsőséges 133 napját” ünnepelte az iskola március 21-én, hanem a rendalapító Benedek névnapját.

A nagypolitika mellett jelentős szerepet kap mindkét szövegben a fiatalok életében meghatározó zene is. A *Kollégium blues* megidézi a Hobo Blues Band, a Piramis együttes, a Baccara, a Pink Floyd számait, valamint a *Jézus Krisztus Szupersztár* című filmet. A *Hegymenet*ben a zenével kapcsolatban is megjelenik a szerző kívül állása, távolságtartása.

„Este a hálóban egyszerre motyorázott Desire és Antoine, nyekergett a petróleumlámpa, búgott a Yesterday, és rikoltott a Kör közepén állok. Ha végigsétáltam a hálóboksokat összekötő folyosón, úgy tűnt, mintha különböző világokba úsztam volna át, ide és oda, ahol alapvetően majdnem minden ugyanolyan, csak a hangok mások. És attól függően, hogy hol is bukkanak fel, kell nekem is átváltozni, így vagy úgy bólogatni, fejet rázni, mozogni, mert különben hamar kiderül rólam, hogy nem vagyok elég jó Cseh Tamás-hívó, se Omega vagy Beatles rajongó.” (Méhes 2011. 78)

Mindkét regény kronológiai rendet követ. A *Hegymenet* az első élmények, első hetek, a beilleszkedés nehézségeinek részletes krónikáját adja. Egy új világba csöppenő kamasz fiú vívódásainak, beilleszkedési nehézségeinek művészi képe. A társak, a tanárok, a környezet megismerésének fokozatain vezet keresztül a szöveg. A *Kollégium blues* hőse formálódásáról, személyiségének alakulásáról sokkal kevesebbet tudunk meg. Szinte csak annyit, hogy az érettségi évében túl van már néhány pótvizsgán matematikából, zenél, színdarabot ír, szerelmes és otthonosan mozog a kollégium világában.

A leginkább feltűnő különbség a két szöveg között az, hogy amíg a *Kollégium blues* gyakran didaktikus, dialógusai nem mindig életszerűek, néhol mes-

terkéltnak hatnak, addig a *Hegymenet* szövege hitelesen idézi meg a valamikori kamasz küzdelmeit. A szerző bátran vállalja ifjúkori énjét, így a szöveg egyfajta nevelődési regényként is olvasható. A *Kollégium Blues* szövegébe belekerülnek száraz ismertetések a Kollégium kiemelkedő jelentőségű helyszíneiről, a díszteremről, oratóriumról, vagy a kollégiumi nagykönyvtárról. Ezek pontos leírásai a környezetnek, de nem segítik megérteni a regény kamasz hősnéinek gondolkodását, identitásának alakulását. Ezek a leírások minden alkalommal megtörik a regény stílusát. Mintha egy iskolaregény és egy idegenforgalmi prospektus találkozna össze egy szövegben.

Az iskola belső világának ábrázolása

Pannonhalma és Debrecen a magyar művelődés- és iskolatörténet kitüntetett jelentőségű helyszínei. Az itt tanuló mindenkori diákok büszkén emlegetik a nagy elődeiket. A múlt tisztelete, a hagyományok ápolása az iskolai nevelés kiemelt területe mindkét intézményben. Természetes tehát, hogy az iskola falai között játszódó történelmi események, a korábbi évtizedek és évszázadok neves alakjai többször megjelennek a szövegekben. Mítosz és történelem gyakran keveredik össze a beszámolóokban; a történelmi múlt tisztelete többször érzékelhető a debreceni iskolaregényben is:

„Ha a magyar történelemre büszkék vagyunk, az ittenire még inkább. Tatár, török be nem vette... ott a nagy kő-dombormű a gimnázium falán, ahol István király Gellért püspök gondjaira bízta Imre herceget.” (Méhes 2011. 148)

„Csokonai, Móricz, Ady, Szabó Lőrinc koptatta lépcsőkön nem akármilyen kiváltság járkalni.” (Perjéssy-Horváth 2005. 41)

De nemcsak a múlt, a történelmi falak teszik különlegessé ezeket az iskolákat, a mindennapi élet szokásai is jelentősen eltérnek a Kádár-korszak többi gimnáziumában megszokottól. Pannonhalma és a korszakban megmaradt többi katolikus iskola egyik fő különlegessége az volt, hogy nem volt koedukált az oktatás.

„És ott tényleg nincsenek csajok? [...] Még szép, hogy nincsenek-feleltem dacosan [...] Ez a jó benne, csupa fiú.” (Méhes 2011. 155)

Ez is ok arra, hogy a titokzatosság, misztikum légköre övezze a pannonhalmi diákokat. Az ország többi gimnáziumától való részben kényszerű elkülönülés erős összetartó kapoccsá is vált a különböző generációk között. Az összetartozás tudata a következő évtizedekben jól hasznosítható kapcsolati tőkét eredményezett. Ez nemcsak a Pannonhalmán végzettekre, hanem a korszakban a többi egyházi gimnáziumára is igaz.

A debreceni református gimnázium koedukált intézmény volt a tárgyalt korszakban. Debrecen ősi iskolaváros, ahol sok világi középiskola mellett az iskolanővérek Svetits Lánynevelő Intézete is felekezeti lánygimnáziumként működött. A Református Kollégium Gimnáziumának az iskola protestáns jellege adta különlegességét. Egyetlen működő protestáns gimnáziumként beiskolázási körzete Záhonytól Szentgotthárdig, Szegedtől Esztergomig terjedt. A hazautazások ritka alkalmi közötti időszak rengeteg lehetőséget teremtett a közösség építésére. Kulturális, szabadidős tevékenységek sora jelenik meg háttérként a *Kollégium blues* lapjain. A kívülálló olvasó számára mégis az egyházi jellegből adódó iskolai szokások a legkülönlegesebbek.

„Az első óra előtt elénekelünk egy zsoltárt, aztán a tanár vagy az egyik hetes... felolvassa az aznapi Igét, és elmormoljuk az osztály állandó imádságát.” (Perjéssy-Horváth 2005. 54)

Bár látszólag nagyok a különbségek az ezeréves bencés apátságához tartozó gimnázium és a feleannyi idős református kollégium belső világa között, mégis sok közös vonás fedezhető fel a regények alapján is. Az egyik meghatározó közös jellemző az iskolák végvár-helyzete. Ellenséges ideológia környezetben, politikai nyomás alatt, magára hagyatva igyekezett a hagyományos keresztyén értékeket továbbadni mindkét szellemi műhely. Az évszázados tradíciókra épülő nevelés szigorú normákat közvetített és követelt meg a tanítványoktól. Kiemelt szerepet játszott (s játszik az óta is folyamatosan) az iskolai szocializáció folyamatában a közösség tudatos és sokféleképpen történő építése, a közösséghez tartozás tudatának erősítése. Ennek egyik eszköze Debrecenben a beavatási rítusok hagyománya. A tanárok és diákok közötti kapcsolat tekintélyen alapuló, és lényegesen szorosabb az átlagosnál. Ez egyrészt az iskola bentlakásos jellegéből, másrészt elzártágából eredeztethető. A különböző évfolyamokhoz tartozó diákok közötti kapcsolat is erős, hiszen nemcsak a tanteremben és a folyosókon, hanem az internátusokban is együtt töltik napjaikat.

A diákok családi vallási szocializációjának típusai

A közvélekedés szerint egyházi iskolába elsősorban egyházas családi körből jönnek a diákok. Az ezredforduló környékén azonban ez csak a tanulók harmadára volt igaz. (Pusztai 2004) További jelentős motivációs tényezők a feltételezett színvonalas oktatás, vagy a hatékonyabb nevelés, a nagyobb tanári odafigyelés voltak. Feltételezhető, hogy ezek a motivációk a tárgyalt időszakban is megjelentek.

Az egyházhoz való családi viszonyulások különbözőségeire a két regényben is találunk példákat. Blue, a *Kollégium blues* főhőse lelkészcsaládból származik. Az iskola zárt, a kapukon túli „szocializmust építő” világával szemben erősen kritikus szemlélete, keresztyén elkötelezettsége természetes, otthon már jól megszokott életteret kínál.

Ugyanolyan természetes számára az egyházi közeg, mint az, hogy a családi hagyományokat folytatva ő is lelkésznek készül. Irodalmi ambíciói azonban közbeszólnak, és a családi rosszállást is vállalva, bölcsészkarra jelentkezik. A regény egy másik szereplője, Rizsa teológiai terveit egészen másfajta szülői buzdítás alapozta meg:

„...’a dumája megvan hozzá, állandóan a könyvet bújja, hát menjen papnak.’ Az autószerelő atya nyilván hamar észlelte a gyerek teljes műszaki analfabetizmusát, tényleg, egy villanykörtét sem tud becsavarni. Beadta hát papnak az ősi kollégiumba.” (Perjéssy-Horváth 2005. 251)

Centaur, az egyik központi szereplő családjáról annyit tudunk, hogy öccsével ellenzéki kapcsolatokat ápol, és rendőrségi megfigyelés alá kerül szamizdat kiadványok miatt. Ezek alapján feltételezhető, hogy a rendszerrel való szembenállás indokolta a család iskolaválasztását.

Méhes Károly regényében is találunk példákat eltérő családi szocializációra. Erőteljes egyházi kötődést feltételez, hogy egy ellenséges társadalmi közegben generációkon keresztül kitartanak Pannonhalma mellett a családok.

„Olyan is akad, akinek már apja is ide járt, és az atyák húsz, harminc évvel ez előttről emlékeznek rájuk. Ők egy kicsit külön kaszt. Nem a nulláról indulnak. Ide hazajöttek, szinte eddig is ide tartoztak, csak még nem itt laktak.” (Méhes 2011. 16)

De nem minden családban volt ilyen erős elköteleződésből fakadó az iskolaválasztás. Erre példa az egyik osztálytárs, Horváth Sanyi esete:

„Elment, tudtuk meg, mert itt nem lehetett focizni. Illetve, lehetett a séta alatt, a bástya tövében, a kispályán vagy lent, az arborétumi füvesen, de Horváth Sanyinak ez nem volt elég, mert ő profinak készült. Be akart járni Győrbe edzésre, amire nem volt mód. Úgyhogy döntött, hazamegy.” (Méhes 2011. 21)

A szövegből az is kiderül, hogy a túlzott egyháziassággal nem vádolható főhős, részben családi kötődés, részben a hatékony nevelés reménye miatt került Pannonhalmára:

„Apámék nagy tisztelettel tekintettek Deziré atyára. Benne látták megtestesülni mindazt, amiért én ide jöttem. A szigort, az odafigyelést, a tudást, az irányítást, a kiteljesedést.” (Méhes 2011. 38)

A fenti példák is jól mutatják, hogy az ateista diktatúra idején sem minden család vallási buzgóságából választotta az egyházi iskoláztatást.

A külső világ, a politika beszűrődése a zárt iskolai világba

Természetes, hogy a falakon kívüli élet, a nyolcvanas évek első felének jellegzetes problémái, politikai eseményei is a diákok szemszögén keresztül jelennek meg a szövegekben. A korszak közéleti viszonyainak bemutatása Méhesnél gyakran ironikus. Jó példa erre az a családi jelenet, mikor a főhős apjával ott-hon az osztrák híradót nézte.

„Nem volt érdekes a külvilág. Hogy mit csinált aznap Lázár György, hová utazott, vagy honnan érkezett haza Losonczy Pál, az Elnöki Tanács elnöke. Egész gyerekkoromban csak elutazott és hazajött.” (Méhes 2011. 137)

De a világpolitika emlékezetes eseményei közül is megjelennek némelyek a regényben. Azok, amelyek a kamasz fiúk számára is fontosnak tűntek. Így a pápa elleni merénylet, Brezsnyev halála és temetése, a tanácsköztársaság kikiáltá-

sának Szent Benedek névnapjával egybeeső évfordulója. A politika világában való tájékozódás meghatározó forrása a Szabad Európa Rádió. A bencés gimnáziumban magától értetődő rendszerrel szembeni kritikus alapállás következtében ez teljesen természetes.

Ugyanez az attitűd a jellemző néhány száz kilométerrel keletebbre, a Debreceni Református Kollégiumban is. Itt is a Szabad Európát hallgatják a diákok, és fontos szerepet kap március 15-e, a nemzeti szabadságvágy jelképes napjának megünneplése. Anekdotaszerű az a részlet, amelyben arról számol be az író, hogy a városi megemlékezés közben a Petőfi téren társaival összeszedi az óvodások által letűzött zászlók közül a vöröseket. – Diákcsíny vagy politikai állásfoglalás? Hősiesség vagy meggondolatlanság? Erről nem esik szó a műben, a szerző nem kommentál még utólag sem.

A budapesti alternatív megmozdulásokról, a demokratikus ellenzék által szervezett megemlékezésről egy budapesti osztálytárs, Centaur számol be. Az országos és helyi események egymás mellett szerepelnek a szövegben, minden értékelés, utólagos állásfoglalás nélkül.

A nyolcvanas éveket jellemző következő történet kétbőröndnyi Biblia Erdélybe juttatásának sikertelen kísérletét mondja el. De ezekből a beszámolókból is hiányzik a lebukást követő megtorlás lehetősége, az egzisztenciális félelem, kiszolgáltatottság, bizonytalanság légkörének megjelenítése. Pedig az egyházi iskolát, annak tanárait és diákjait árgus szemek figyelték, és a legkisebb könnyelműség is ürügyet szolgáltatathatott a megtorlásra. Perjéssy-Horváth szövegében nem jelenik meg ez a sötét háttér, csupán könnyed diákcsínyekként emlékszik vissza az eseményekre.

Összegzés

A református középiskolák identitásáról szóló írásában Kopp Erika három alaptípust különít el. (Kopp 2005) Az ősi, több száz éves múltra visszatekintő kollégiumokban a hagyomány továbbörökítése a legfőbb cél. Egy másik jellegzetes szerepfelfogás szerint az egyházi középiskola legfőbb feladata, hogy hivatás építsen a szekuláris világból érkező diák és az iskola által megjelenített keresztyén értékrend között. Ehhez a tradíció újraértelmezéséhez van szükség. Az iskolák harmadik csoportját azok az intézmények adják, amelyekben még nem alakult ki stabil, egyértelmű egyházi orientáció. (Az utóbbi években szá-

mos olyan egyházi iskola jött létre, amelyek hitelen, politikai döntés következtében váltottak fenntartót egyik hónapról a másikra.) Ezekben az iskolákban – a természetes módon felbukkanó szerepvárból is következően – az oktatáshoz kötődő szerepek a legfontosabbak, és kevésbé hangsúlyos a közösségi élet formáinak megteremtése. Az egyházas szemlélet nem szövi át az iskola egészét, a hitjórészt csupán a vallásórákon és a liturgikus alkalmakon jelenik meg. Bár Kopp Erika írása a református középiskolák identitásváltozatait veszi sorra, joggal feltételezhető, hogy valamennyi iskolafenntartó egyház esetében ugyanek az identitástípusok érhetők tetten.

A két iskolaregényben megjelenő gimnáziumok egyértelműen az első csoportba sorolhatók. A tradíció továbbörökítésére vállalkozó iskolákat szigorú szabályok, feszes napirend, az iskolai élet minden területén elvárt fegyelem jellemzi. Mindkét regényben számos példa illusztrálja a tétel igazságát. Másik jellemző, hogy a normák közvetítésében kitüntetett szerepet játszik a közösség egésze, ezen belül a kortárs közösségnek is jelentős szerepe van. A bevonódás folyamata már a beköltözéssel elkezdődik, és kiemelkedő mozzanatai a beavatási rítusok. Az összezártságból is adódik, hogy a tanárok és diákok közötti viszony szoros, tekintélyen alapuló. A tanárok mellett a diáktársak is fontos szerepet játszanak a kamasz diákok személyiségének formálódásában. Elsősorban az évfolyamtársak, de az idősebb és fiatalabb évjáratok képviselői is.

Akkor hát milyen is volt a diákélet harminc egynéhány évvel ezelőtt Debrecenben és Pannonhalmán? Mennyiben különbözött a maitól?

Azt biztosan állíthatjuk, hogy a külső világ, az iskolát körülvevő társadalmi környezet gyökeresen megváltozott. Az egyházi iskola ma már nem kicsi sziget az állami oktatás tengerében. A 2014/15-ös tanévben a magyar közoktatási rendszer mintegy 10 százaléka egyházi fenntartású intézmény. Böven van tehát választási lehetőség az egyházi iskoláztatást igénylő családok számára is. A két iskola ma is kiemelkedő jelentőségű, nagy tekintélyű intézmény, ahol a bekerülő diákoknak ugyanúgy meg kell küzdeniük az elszakadás, a beilleszkedés, de mindenekelőtt a felnőtté válás nehézségeivel, ahogyan elődeiknek.

IRODALOM

- BACSKAI Katinka (2008): Református iskolák tanárai. *Magyar Pedagógia*, 108. évf. 4., 359–378.
- HORVÁTH FUTÓ Hargita (2009): *Iskola – narratívák: Térpoétikai megközelítés*. BTK, Újvidék
- KOPP Erika (2005): Református középiskolák identitása. *Educatio*, 2005/3., 554–572.
- LEJEUNNE, Philippe (2003): *Önéletírás, élettörténet, napló*. L'Harmattan, Bp.
- MÉHES Károly (2011): *Hegymenet*. Orpheusz, Bp.
- PERJÉSSY-HORVÁTH Barnabás (2005): *Kollégium blues*. Kairosz, Bp.
- PUSZTAI Gabriella (2004): *Iskola és közösség: Felekezeti középiskolások az ezredfordulón*. Gondolat, Bp.

VINCZE LÁSZLÓ: MENNYEI LÓ (TOLL, TUS)

Fejezetek a játékról az *Orbis pictus*ban

*A Schola Ludus (és a Pampaedia) elvei Comenius nyelvtankönyvében*¹

A gyermekjátékokra vonatkozó első leírásokat nyelvészeti, irodalmi és pedagógiai munkákban találjuk meg. Az egyik legkorábbi forrás Baranyai Decsi János *Adagioruma* (1598), abban a különböző játékek mellett játékleírások is szerepelnek (például a sípkészítés). Játékszerekre vonatkozó adatokra, játékok leírására bukkanunk a régi magyar művelődés nagy jelentőségű műveiben is. Ilyen Bornemisza Péter *Ördögi kísértetekről* című munkája (1578), Szenczi Molnár Albert *Dictionariuma* (1604), Szepesi Csombor Márton útleírása (*Europica varietas*, 1620), Pápai Páriz Ferenc 1710-ben megjelent szótára, Apor Péter *Metamorphosis Transsylvaniae* című könyve (1736), a *Kisdéd-Szótár* (1704) és *A magyarság virági* (1803). (Hoppál 1990. 532)E művek között található Comenius *Orbis Pictusa* is (1658). A 130–136. táblák a *Komédiás (néznyi való) játék*, *A szemfén-vesztés*, *A küszködő játékhely*, *A lapta-játék*, *A kocka játék (ostábla játék)*, *A pályafutás*, végül *A gyermeki játékok* szöveges-képes leírását adják. Mielőtt kitérünk néhány művelődéstörténeti vonatkozásukra, érdemes megvizsgálni azt is, milyen olvasati lehetőségei vannak a játéknak Comenius didaktikai rendszerében; milyen helyet foglalnak el a képes nyelvkönyvben a játékok, és azok hogyan illeszkednek a pánszóphikus ismeretek rendszerébe.

„Minden embert mindenre, teljesen megtanítsunk”

A pánszóphia gyakorlati kimunkálásában meghatározó szerepe volt az *Orbis Sensualium Pictus*nak.² A pánszóphia a „tudományok tudománya”, a mindent átfogó, egyetemes műveltség, melynek eléréséhez Comenius szerint a legalap-

¹ A tanulmány rövidített változata előadásként elhangzott Sárospatakon, 2015. november 4-én a Magyar Comenius Társaság *Comenius és a játék* címmel rendezett konferenciáján.

² A képes (nyelv)tankönyv értelmezési perspektíváiról, emblematikus világgépalkotásáról, a szöveg-kép viszonyokról lásd: Vitéz 2015.

vetőbb dolgokkal (az egyszerű és általános alapfogalmakkal) kell kezdeni a tanítást, s ki kell dolgozni az alapfogalmak egymáshoz kapcsolásának rendszerét is. Ehhez a három legfőbb pillért az enciklopédikus látásmód, a harmóniára való törekvés és a természetesség elve adja. Azonban nem a „mindentudásról” van szó, sokkal inkább „minden dolgok rendszerezett és harmonikus tudásáról, mintegy nyelvtanról és szótárról a ’nyelviként megragadott’ világhoz. (Nagy Károly Zs. 2002)

Comenius az 1640-es években kezdett hozzá *Egyetemes tanácskozásának* (*De Rerum Humanarum...*) kidolgozásához, szorgalmazva egyrészt a tudomány, a vallás és a politika közötti összhang megtalálásának szükségességét, (Kelemen 1992. 6–7) s ennek harmadik (*Pansophia*) és negyedik (*Pampaedia*) kötetében az egyetemes bölcsességről, illetve a hozzá vezető általános képzésről írt. Az *Orbis pictus* azt az elvet követi a gyakorlatban, hogy nemcsak a világ dolgainak puszta leírására kell törekedni, hanem a dolgok közötti összefüggések bemutatására is. A világ megértésének (az ember és világ jobbá tételének, vagy a megfelelő életcél megtalálásának, a világban sokasodó tántorgás, bánat és csüggedés megszüntetésének – miként *A világ útvesztője és a szív paradicsoma* című könyvében írta) a kulcsa az összefüggések megértésében rejlik, ugyanis a megismerés után a megértés következik, megértés nélkül pedig nem történhet változtatás. A *Pansophia* kötetében az ismeretek végtelen sokaságából azokat igyekezett kiválasztani, amelyeket a rendszeres képzés szükséges és elengedhetetlen tárgyaiként, vett figyelembe, például az ember és a természet közötti kölcsönviszony kérdéseit. „A kor filozófiai felfogásának megfelelően azt emeli ki, hogy ha az emberek megértik, hogy – bár változatlanul a természettől függenek –, ismerik, és tevékenységük révén átalakíthatják, megváltoztathatják azt, ezáltal új célokat és új értelmet adhatnak számára.” (Kelemen 1992. 7)

„Az emberi állapotok megjavítására vonatkozó, mindenre kiterjedő javaslat”-ban Comenius „a szellem egyetemes műveléséről” értekezett. Az életmű legfontosabb darabjai közé tartozik a *Janua*, az *Orbis pictus* és a *Schola Ludus*. Mind a három Sárospatakon született, s ezek eszmeiségükben is szorosan összefüggenek egymással. A három mű elméleti megalapozását a *Pampaedia* jelentette, s ez a nevelélméleti összefoglalás szintén a sárospataki évek terméke, igaz, a kézirat több mint 250 éven keresztül rejtve maradt egy hallei könyvtárban, a tudományos közvélemény csak 1935-ben ismerhette meg, a teljes latin nyelvű szöveg 1966-ban vált hozzáférhetővé. (Geréb 1959; Kelemen 1992; Csorba 1999) A *Pampaedia* célja, hogy „minden embert mindenre teljesen megtanítsunk”.

(Comenius 1992. 11) S hogy mi a Minden? – „ez lesz az egyetemes műveltség, melynek célja: birtokába kerülni mindannak, ami az Isten képmása, az ember számára lehetővé teszi, hogy a világon a legnagyobb méltóságot szerezzék magának”. (Comenius 1992. 13)

A *Pampedia* didaktikai rendszeréből kiderül: az első osztályban az ábécés-könyv a legfontosabb, a második osztályban „az érzékelhető világ bemutatása” a cél, később pedig az erkölcsan, a bibliai könyvek és történetek tanulmányozása következik. (Comenius 1992. 82) Az alapismereteket (dolgozat) és összefüggéseket (a dolgok közötti viszonyt) magyarázó didaktikai struktúrát követve, a pánszóphikus tudásközvetítés szellemében készült az *Orbis pictus*.

1652 elején jelentek meg a pataki nyomdában a hét osztályosra tervezett, de csak az első három – 1651. februárban a vestibularis, márciusban a januális, majd 1652. januárban az atrialis vagy rhetorikai (Höröcsik 1994. 38) – osztállyal indult panszóphikus latin iskola osztályainak tankönyvei (*Vestibulum, Ianua, Atrium*). Ezek a könyvek a köznapi latin nyelv tanításán túl elsősorban a világ jelenségeiről nyújtottak átfogó ismereteket. Tartalmuk a koncentrikusan bővülő szócsoportokból, szómagyarázatokból és az általuk képviselt dolgok bemutatásából tevődött össze – Comenius a gyermekeket körülvevő, többnyire általa is érzékelhető világot mutatta meg: a pusztán szavakon túl a dolgokat, illetve azok megnevezéseit és összefüggéseit. (Pukánszky és Németh 1994)

Az anyanyelvi alapoató osztály számára Comenius Sárospatakon két ábécés-könyv tervezetét készítette. A *Tirocinium (Kezdet)* latin nyelvű, betűkapcsoló táblázatokat, gyakorlószövegeket és dialógusokat tartalmazott, az 1653-as *Lucidariumban* („a dolgok tárgyjegyzékének szemléltető változatá”-ban) 150 lecke és a szöveg fölé helyezett képek mutatják be az „egész világot”. Ennek továbbfejlesztett változata volt az *Orbis Sensualium Pictus (Az érzékelhető világ képekben)*. Az 1658-as latin-német nyelvű kiadást szintén Nürnbergben követte 1669-ben a magyar nyelvű szöveget is tartalmazó háromnyelvű kiadás.

A tudás, a cselekvés és a beszéd egysége

A *Lucidarium* és az *Orbis pictus* bevezetése ugyanazokat az elveket fogalmazta meg. Az *Orbis pictus Előjáró beszéde* kiemelte: az élet „sója és java” nem más, mint az „okoskodnyi (bölcselkednyi) cselekednyi és szólnyi” egysége. (Comenius 1959. 65) A *Lucidarium* útmutatása szerint a műveltség akkor lesz teljes:

„... ha az értelmet okosságra, a nyelvet világos beszédre, a kezét az élet cselekvéseinek ügyes elvégzésére neveljük (ez az életnek ama 'SÓ'-ja: tudni, cselekedni, beszélni).” (Comenius [1653] 1999. 11)

Comenius itt (akrosztichon-szerű) szójátékot használt:³ „*Hoc erit salillud vitae: Sapere, Agere, Loqui.*” – A *tudni*, *cselekedni* és *beszélni* szavak latin elnevezésének három kezdőbetűjét összeolvasva kapjuk meg a *sal*, azaz *só* kifejezést. Hogy mennyire meghatározó volt a bölcs értelem, a tisztalelkű cselekvés, valamint az ékesszóló beszéd megléte és összhangja, arra az is utal, hogy Comenius műveiben folyton visszatért ez a gondolat – nemcsak a *Lucidarium* és az *Orbis pictus* bevezetésében, illetve a *Pansophia* és a *Pampaedia* fejezeteiben, hanem az 1657-es amszterdami *Schola Ludus* egyfelvonásosának keretjátékában is:

Platón: [...] Szükséges tehát művelni az embereket, először is *értelmüket a bölcsességre*, továbbá *lelküket a tisztas cselekvésre*, végül *nyelvüket az ékesszólásra*.

Eratothenés: Bölcsék ezek a szavak és igazságnak megfelelőek. Mivel ugyanis három képesség az, amelyekkel az ember kiváltképpen felülmúlja a barmokat: az *értelem*, a *beszéd* és a különféle dolgok szabad, okos és tisztességes *cselekvése*, az embereket meg kell tanítani arra, hogy eme három kiváltságukat megismerjék, megőrizzék és minduntalan gyarapítsák, egyfajta isteni kincstár módjára. Méghozzá valójában és ne színleg: hogy az ember ne tudákosná váljék, hanem tudóssá, ne gagyogóvá, hanem ékesszólóvá, az erényeknek ne tettetett, hanem komoly művelőjévé.” (Comenius [1657] 1999. 115)

A *Lucidarium*ban fogalmazta meg azt a célt is, hogy a gyerek ne gyötrelmennek, hanem gyönyörűségnek tartsa az iskolát, „játszva és szórakozva” sajátítsa el a fontos dolgok ismeretét. (Comenius [1653] 1999. 13) A *Schola Ludus* 1657-es amszterdami kiadásában pedig Luther 1526-os, elemi iskolák létrehozására vonatkozó buzdítását idézi:

³ Miként szójáték az is, ha a sárospataki panszóphikus latin iskola osztálytankönyvei címének kezdőbetűit olvassuk össze: *Vestibulum*, *Ianua* és *Atrium* – a latin VIA szó jelentése: *út*.

„Kívánatos, hogy valami könnyebb és vonzóbb módszert találjunk, mely senkit nem riaszt, hanem inkább mindenkit csábít a tanulásra, s melynek révén a gyermekek az iskolai tanulmányokból nem kisebb élvezetre tesznek szert, mint ha egész napon át dióval, labdával játszanának, vagy futkosnának.” (Comenius [1657] 1999. 103)

Az iskola mint játék(szín)

Az iskolai színjátszás szerepéről, didaktikai hasznosságáról szóló, 1656-ban Patakon kiadott *Schola Ludus (Az iskola mint játékszín)* alapvetése, hogy bár az iskola elsősorban a műveltség műhelye és „az élet előjátéka”, a gyermek életkorának megfelelően az élet komoly dolgaiba is játékos formában kell bevezetni. A *Pampedia* is hangsúlyozza, hogy a pánszóphikus „iskola élvezetességének savát-borsát [...] a tanulmányoknak teljesen gyakorlatias, teljesen szórakoztató módszere fogja adni”, fokról fokra sajátítva el az érzékszervekkel megragadható, majd az értelemmel fölfogható, végül a lélekkel kapcsolatos dolgokat. (Comenius 1992. 42) Az 1654-ben az iskolafelügyelők számára fogalmazott ajánlásban írja (mely az 1656-os sárospataki kiadás elején található):

„Jól tudjuk, hogy egyesek az iskolákból ki akarják tiltani a drámai és színpadi előadásokat, különösen a komédiákat, nyomós érvek szólnak azonban a mellett, hogy ezeket meg kell tartani, és ahol nincsenek, ott be kell vezetni őket.” (Comenius [1656] 1999. 79)

A közönség előtt zajló előadások az intelmeknél „hathatósabbán serkentik serénységre az emberi szellemet”, s az életszerű megjelenítés által „a megjegyzendő dolgok könnyebben vésődnek az emlékezetünkbe”. (Comenius [1656] 1999. 79) Az „életszerű megjelenítést” szolgálja, hogy az iskolai színjátékoknál nincs szükség színpadra sem: hogy „elvegyük a közönséges komédia látszatát”, mindenki üljön a saját helyén, s „akire rákerül a sor, hogy a színre lépjen, a saját helyéről keljen fel, s miután eljátszotta a szerepét, térjen vissza a helyére”. (Comenius [1656] 1999. 89)

Egy év múlva Amszterdamban adták ki a *Játzó iskolát*⁴ – az 1657-es *Iskolajáték* a cím szerint valóságos „eleven enciklopédia” volt, a latin iskola második (középfokú) osztályának, a „nyelvek *Januájának* színi változata, mely kellemes módszert kínál arra, hogy minden dolgot néven nevezünk és életszerűen megjelenítsünk az érzékszervek számára”. Comenius tehát a *Janua* című tankönyvet írta át dialogizált formában, s noha nem a szórakoztatás, hanem az oktatás volt számára a fontos, az információkkal túlterhelt jeleneteket színes kerettörténetekkel igyekezett oldani. (Nagy J. 1997. 81.) A felvezetésben hivatkozott Luther „játzva tanító iskola” elvén alapuló óhajára, mely szerint a gyerekek a játékhöz hasonló élvezetet kell találnia az iskolában.

A *Pampaedia* hetedik fejezetében kifejtette, hogy „az összes, iskolának nevezett taposómalmot és műhelyt játszótérre” lehet alakítani, ugyanis „minden iskola egyetemleges játszótérre válhat, ha azon vagyunk, hogy helyesen és szelíd módszerekkel irányítsuk a természetes ösztönöket, amikor jelentkeznek”; s a megismerés utáni vágy fokozásával a diákok mindent örömmel fognak végezni. (Comenius 1992. 59) A *Schola Ludus* ajánlásában azt taglalta, „hogyan lehet merő JÁTÉK az ISKOLA”, valamint azt is, hogy mit lehet „JÁTÉKNak vagy játszásnak” nevezni.

„A játék olyan testi vagy szellemi természetű foglalkozás, melynek több résztvevője van, akik valami nyereségért vagy megtiszteltetésért versengenek egymással. Ez a meghatározás hét olyan követelményt tartalmaz, amelyek a játékot játékká (azaz lelki gyönyörűséggé) teszik. Ezek: 1. a mozgás, 2. az önkéntesség, 3. a társaság, 4. a versengés, 5. a rend, 6. a könnyűség, 7. a kellemes cél: a lélek ellazítása.” (Comenius [1657] 1999. 103)

A játék e hét követelményének értelmezése során kiderül, hogy a „*Játzó iskola*” nem egyszerűen a tudásanyag dramatikus feldolgozását és a színre vitel során való elsajátítását fogalmazta meg célként, hanem Comenius tulajdonképpen a játék szerkezeti modelljét kívánta érvényesíteni az oktatásban.

„Ha ezeket együttesen és külön-külön is össze tudjuk kapcsolni az iskolai foglalkozásokkal, nyilvánvaló, hogy az iskolák valóban játszóterek lesznek.” (Comenius [1657] 1999. 105)

⁴ A cím mindkét fordítása használt és elfogadott: *Játzó iskola*, illetve *Az iskola mint játékszín*.

S hogy ez megvalósítható legyen, szükséges, hogy (1.) minden, iskolába fölvelt gyereket be kell vonni a tevékenységbe, (2) el kell érni, hogy „önként és kedvvel” vegyen részt (3.) a közös, játékos tanulásban; (4.) „különösen akkor, ha mindez jól megszervezett szellemi versengés közepette történik”, (5.) kellemes érzésekkel társuló rendben. Érdeemes egészében idézni a hatodik érvelést:

„6. S mellőzve a rengeteg felesleges dolgot, melyek a tanítók és tanulók lelkének általában oly sok bosszúságot, nyűgöt és undort okoznak e hely. Itt mindent merő játékká és cselekvéssé változtatva, úgy, hogy mindazt, amit ismerni kell, a megismerés révén, amit cselekedni kell, a cselekvés révén (azaz folytonos autopsiával és autopraxisszal) tanítsák és tanulják.” (Comenius [1657] 1999. 107)

A hetedik pontban pedig a mellett érvelt, hogy a munka és a felüdülés szakaszait a mozgásos és a nyugalmi állapot (mint az ébrenlét és alvás) közötti átmenet ritmusa szerint kell megtervezni, így a tanulmányok közé sétákat, beszélgetéseket és játékokat kell beilleszteni, majd megint a komoly dolgok felé venni az irányt.

„Állítom, hogy a komolyságot és a játékot helyes arányban elegyítő iskola csakis a lelkek játszóterének benyomását keltheti, mint ahogy valóban is az.” (Comenius [1657] 1999. 107)

A teljesség struktúrája

Az *Orbis pictus* nyelvkönyv volt, de mint tankönyvnek: ennek is az volt a feladata, hogy rendszerezett, korszerű ismeretanyagot adjon át, s a tudás mellett bölcsességre is tanítson. Mivel a „mindenkinek mindenről és teljesen” szellemében született, kora ismeretanyagát a mindennapi élet példáival igyekezett bemutatni. A teljességről magáról ugyan le kellett mondania, csupán a „teljesség struktúráját” mutatta meg a „szerkesztett” változat – miként Nagy Károly Zsolt meggyőzően mutatott rá erre (2002). A tanító és bölcs tartalmak válogatása során előbb a lényegtelen dolgokat kellett elválasztani a szükségesektől.

Hogy mi a lényeges és szükséges, azt a keresztyén erkölcs („ez világon lévő legderekasabb dolgok és cselekedetek”) és az intézményi funkció határozták

meg. A *Pampaedia* „időszerű pedagógiai gondolatai” között tárgyalta Gönczy Zoltán (2002) a környezeti nevelés mellett az egészséges életmóddal, az egészségre neveléssel, testedzéssel kapcsolatos tanításokat.

„... minden nyilvános iskola legyen a közösség: I. *egészségháza*, ahol megtanulnak élni és egészségesnek maradni; II. *testgyakorlótere*, ahol hozzászoknak az egész élet szempontjából hasznos fürgeség és testi erő gyakorlataihoz; III. *felvilágosító helye*, ahol a tudományok fénye ragyogja be mindenki értelmét; IV. *szónokiskolája*, ahol mindenkit oktatnak nyelvtudásra és beszédgyakorlatra”;

– itt sorolja még a (VI.) *munkahely* funkcióját, azt a követelményt, hogy legyen (VII.) az *erények műhelye*, (VIII.) az *állam mása*, végül (VIII.) *jelképes egyháza*. (Comenius 1992. 40) Az *Orbis pictus* tehát a főt említett összes funkciót teljesíteni igyekezett. A mindenre kiterjedő képzésből ugyanúgy nem hiányozhattak a teológiai, mint a természettudományi, az állami és egyházi ismeretek, a teremtet világ (ember és természet, szellemi és fizikai tevékenység) összhangja. Ezért szerepelnek az *Orbis pictus* tábláin szórakoztató és tanító színjátékok, szellemi és fizikai játékok, testgyakorlati formák és szabadidős játékok.

Fontos szervezőelem volt a koncentrikus körökként elképzelt iskolarendszer követelményeinek rendszere is, amely szerint a későbbi ismereteket már a legalsó osztályokban is meg kell alapozni. A tananyag koncentrikus bővítésének elve meghatározta a comeniusi didaktikát. A lineáris helyett bevezetett koncentrikus tananyag-elrendezés szerint az iskola minden fokán mindent tanítani kell, fokozatosan bővülő terjedelemben, az ismeretek így alkothatnak egységes rendszert. A gyakorlati alkalmazásban Comenius fontosnak vélte, hogy (1.) az egyszerűtől az összetett, (2.) a konkrétól az elvont, (3.) a tényektől a következtetések, (4.) a könnyűtől a nehéz, (5.) a közelitől a távoli felé kell haladni.

Az *Egyetemes tanácskozás Pansophia* részében szintén foglalkozott didaktikai módszertani kérdésekkel. A *Didactica Magna*ban megfogalmazott gondolatokhoz képest újdonság az, amit a tények tanításáról írt: A tanítás akkor lesz eredményes, ha „(1) ne mindent tanítsunk meg, hanem csak az alapvető dolgokat, (2) ha nem külön-külön tanítunk meg mindent, hanem, amit lehet csoportosan, (3) ha semmit sem tanítunk teljesen újként, melynek teljesen új alapot kell vetni, hanem mindent úgy, mint ami a már korábban ismertekből származik.”(Comenius1970. 386)

A teljesség struktúrája képes körvonalazni egy olyan tartalmat, amely a világ egy bizonyos szintézisét jelenti, s ezt a 17. századi, Comenius által elfogadott világrépet reprezentálja az *Orbis pictus*. Az egymásra épülő – az egyszerűtől az összetett, a konkrétól az elvont, a közelítől a távoli felé haladó – ismeretek elvét követi a szerkezet. A művelődési anyagot Geréb György (1959) tíz nagyobb csoportra osztotta: (1.) teológia, (2.) kozmogónia (világ, ég, földtan, földrajz), (3.) technika, fizika, kémia, (4.) természetrajz (ásvány-, növény- és állattan), (5.) földművelés, állattenyésztés, ősfoglalkozások, (6.) ipar és kereskedelem, (7.) társadalmi ismeretek, az állam és a város élete, erkölcsstan, (8.) az ember élete, (9.) civilizáció, (10.) tudomány, művészet, bölcsélet, sport.

Nagy Károly Zsolt (2002) csoportosítása a tematikát és struktúrát egyaránt figyelembe veszi. A megszólító, bevezető dialógus és az ábécé után következnek az elemi ismeretek: I–VIII. (Istentől a földig), majd a természetrajz: IX – XXXIV., az antropológia: XXXV – XLIII. „Az embernek életemje” – „az embernek eledelére, ételére, italára” és „az kézműves mesterségekre” vonatkozó – fejezetben (XLIV – LXXXII.) a kézműves mesterségek alapanyagait, a kézműves termékeket és azok felhasználását szintén úgy tárgyalja, hogy a részek és tevékenységek egy nagyobb egész felé vezessenek. (A kert- és földművelés, állattenyésztés után az élelem-feldolgozást– szakácsságot, sörfőzést –, majd a vendégséget mutatja be; a lenműveléstől jutunk el a szabóig, illetve az ácsból és kőművestől a házig.) A következő nagyobb egységek: a közlekedés (LXXXIII – XC.); a művelődés, tudományok és művészet (XCI – CVIII.); „Az erkölcsökrül tanító tudomány” (CIX – CXVII.); a társadalmi ismeretek (CXVIII – CXLIII.); végül a vallási ismeretek (CXLIV – CL.)

Az egyes fejezetek nem különülnek el, megvan a témacsoportok közötti természetes kapcsolat. Comenius célja az volt, hogy a világot a maga egységében, összefüggéseiben, harmonikus mozgásában és természetességében – mint a *Megszóllítás*ban olvassuk: „Istennek nevében”, Istennek mindenre kiterjedő gondviselését kinyilvánítva – mutassa be. Az sem véletlen, hogy Istentől indul el (Istentől és a teremtett világtól), és Istenhez érkezik vissza (az istentisztelet-ről, a vallásokról, az isteni gondviselésről, végül az utolsó ítéletről írva).

A teremtett világ dolgai közötti összefüggéseket a játékról szóló fejezetek elhelyezése is illusztrálhatja. Az orvosi tudományt követi a temetés – Nagy Károly Zsolt (2002) megjegyzése szerint talán Comenius sem volt túl jó véleményrel az orvosokról... –, ezt a fejezetet pedig a „Komédiás (néznyi való)

játék” leírása. A temetés tehát a közösségi események sorába illeszkedik, mint természetes része az életmenetnek, amely folyik tovább, s éppen a játékokkal.

A színpaditól (komédiás) – haladunk a cirkuszi („szemfén-vesztés”), majd a harci (vitézi) játék („küszködő játékhely”) felé, benne a vívással, birkózással és ökölvívással; ezt követi a nemesek sportja („lapta-játék”), a szellemi küzdelem („ostábla”), valamint a gyorsasági verseny („pályafutás”) és a gyermekjátékok. (A sport és szabadidős játékok még nem különültek el, érdekes azonban, hogy Comenius az úszást már a 86. leckében, a közlekedés – úton járó, lovas, szekér és szekerezés, „vizeken való általmenés” és a hajózás – különböző formái közt tárgyalta.) A szabadidős és közösségi tevékenységek után a földi birodalmakról, a hadviselésről szóló fejezetek következnek, majd a vallási ismeretekkel az égi birodalom (Isten országa) felé haladunk; a földi harcok ellenpontjaként áll a záró fejezet: az utolsó ítéletről.

Játékleírások az *Orbis pictus*ban

Egy-egy olyan kivételtől eltekintve, mint például a már a tankönyv keletkezésének idején meghaladott geocentrikus világkép alapján a 3. leckében olvasható megfogalmazás – „az ég körülkereng (forog), és körülveszi a földöt, amely középben áll”⁵ –, az *Orbis pictus* Comenius idejének ismeretrendszerét, a 17. század közepének életmódját tükrözi. Feltételezzük ezért, hogy a szerző az akkor népszerű játékformákat írta le, a válogatásnál pedig a *különfésülés* és a *tipikusság* szempontjait is figyelembe vette.

Mint láttuk, a játék Comenius pedagógiai rendszerében egyrészt strukturális modell volt: az iskolát nemcsak játékhelynek képzelte el, hanem az oktatást a játék működésének elvei szerint modellezte, a fentebb említett mozgás, ön-

⁵ Comenium és könyvét ezért számos kritika érte. Apáczai Csere János ugyanebben az időben adta ki *Magyar Enciklopédiáját*, s abban már az új tudományos álláspontot magyarázta. Az 1685-ös lőcsei kiadás a képet kihagyta, de a szöveget változatlanul közölte, másutt két képet illesztettek a szöveg mellé: az egyik a geocentrikus, a másik a heliocentrikus világképet szemlélteti. Ezt a megoldást választotta Szombathy János, aki 1796-ban szerkesztette újra az *Orbis pictus*t (pontosabban: a 150 szöveges-képes leckét 82-re rövidítette; így az a temetéssel zárul, következőképp a tankönyv Comenius által elképzelt funkciója is átalakult). Szombathy a bécsi kiadásokból átvett két képe mellett a kérdéses szöveget átírta: „Az ég, úgy látszik, forog, és körül veszi a’ középbenálló földet: de valósággal a’ föld forog a’ nap körül”. (Lásd: Fehér 1994)

kéntesség, közösség, versengés, rend, örömelv, lelki megnyugvás jegyében, azok dinamikus változásában. A tananyag elsajátítását iskolai színjátékokkal (a tananyag dramatizálásával) kísérelte meg; jelentőséget tulajdonított a fizikai játéknak, testkultúrának is, a játék didaktikai és szabadidős-szórakoztató funkciója mellett pedig számolt az eszközös, az ügyességen, a fizikai erőnléten vagy a stratégián alapuló játékokkal.

Egyértelmű, hogy nemcsak azokban az esetekben beszélünk játékról, amikor a gyermekek valamilyen játékszerrel foglalatосkodnak, vagy valamilyen szabályokban rögzített csoportos játékot játszanak. Ide tartoznak a gyermekjátékok mellett a felnőttek olyan időtöltései, mint a sportok, a szerencsejátékok, a sakkozás. Különböző funkciójú és szerkezetű cselekvésekről van szó, tehát tág játékfogalommal van dolgunk. A folklórban használt meghatározás szerint a játékokat általában is jellemzi, hogy a szabad akaraton alapulnak, nem produktívak, valóságyszerűek, de nem valóságosak, azonban térben és időben meghatározottak. (Hoppál 1990. 537–538)

Comenius tág játékértelmezést kínált az *Orbis pictus* anyagválasztásával, egyaránt bemutatta az átéléses (színpadi), az utánzó (gyermekjáték), a szerencse- (kockajáték) és versengő játékokat. Játék tehát a színpadi előadás – ahol megkülönböztette a komédiát (örömjáték) és tragédiát (szomorújáték) –, mely főbb jellemzőiben eltér az iskoladramától, hiszen színpadot és függönyt is használnak, a színészek jelmezt viselnek, noha az előadás tartalma, erkölcsi tanítása itt sem mellékes: egy bibliai históriát (a tékozló fiú történetét) adnak elő.

„A játék-néző helyben amely megruháztatik (ékesséttetik) szőnyegekkel és előfüggesztő kárpitokkal (superlátokkal, sergelepelekkel) békődöztetik (vonyattatik), tartatnak örömjátékok és szomorújátékok, melyekben emlékezetre méltó dolgok hozattatnak (alléttatnak) elő, valamint itten a história a tékozló fiúrul és annak atyjárul, akitül ismét befogattatik, midőn haza visszatért. A jádzó személyek jádzanak, más ruhában felöltöztetvén; a bolond tréfát űz. A nézők közzül a legfőjebbek ülnek a főhelen, a köznép áll a közönséges helen, és tapsol kezeivel, hogyha valami néki tetszik.” (Comenius [1658] 1959. 242)

Játék a vásári mutatvány, az artista produkciót bemutató cirkusz. Comenius a rövid szöveg adta lehetőségeket teljes mértékben kihasználva jellemezte az akrobatát („járkálván a kezein, avagy ugrándozván az abroncson által”, illetve

„fölkasztja magát fél kezével vagy lábával”), a bűvészt („a táskajátékos szemfénvesztést csinál”) és a kötéltrancost („a kötélen járó [szököllő] jár és ugrál [szököllik] a kötélen, tartván kezében a segítő [igazgató] rudat”).

A játékok közé sorolta a bajvívást, a birkózást és az ökölvívást, s ebben a részben az egyes megnevezéseket különféle kommentárokkal látta el: például történeti hivatkozással („a rómaiaknál régenten mezételenül és békenettetvén olajjal” ragadták meg egymást); s némi iróniával („Az ökölrel viaskodók viaskodnak vala öklökkel nevetéses viadallal, tudnyillik békötött szemekkel”). S az itt is alkalmazott – lehetőség szerint minden elemében illusztrált⁶ – felsorolás az adott területen való mind szélesebb ismeret megszerzését szolgálja. Ez történik a bajvívó gyakorlatok fejezeteinek leírásánál:

„A bajnakok szembe mennek ketten-ketten (bajt vínak) a küszködő (baj-naki gyakorló) helyben megharcolván vagy kardokkal (pallosokkal) vagy kopjával és két élű dárdával (halabárdokkal) vagy fadákosokkal vagy koszperdekkel, mellyeknek hegyek bé vagyon kötve, hogy halállossan meg ne sértsenek, vagy hegyes törökkel és handzsárral.” (Comenius [1658] 1959. 244)

A (jutalomosztásért való) versengés elve érvényesül a futásban, a korcsolya- („sikámló [csuszkoráló] cipellősök”) vagy szánversenyben, amelyet előre kijelölt távon, meghatározott pályán („rekesztésben”) folytatnak le; az önkéntesség pedig a gyermekjátékokban, melyek alapszükségleteket is kielégítenek (biológiai, pszichológiai, önkifejezőt, szocializáló szerepjátékot stb.).

A játék tehát a kultúrával való azonosulás egyik nélkülözhetetlen eszköze. A futó-, a szán- vagy korcsolyaverseny – az élet előjátékaiként – a felnőtt világban való versenyfutásokat modellezi. A játszó gyerek a játék során mindig a körülötte lévő, valóságos világot másolja – a gyermeki játékokban az ügyességet, erejét és gyorsaságát próbálja ki, „vagy fuvalló csévével és kézíjjal lövöldözvén” katonásdit játszik (harci szerepjátékot folytat). Hasonló, stratégiai készségekre nevelő szerepjáték az ostábla és sakk (a szemléltető fametszeten mindkét tábla jól kivehető):

⁶ Comenius hat különböző, a „bajnoki” gyakorlatokhoz használt fegyvert mutat be a képen is: 1. kard (vagy pallos); 2. kopja; 3. alabárd (kétélű dárda); 4. dákos (botba rejtett, vékony tör); 5. koszperd (derékon viselt rövid tör); 6. handzsár (hajlított kés, rövid kard).

„A legtöbb gonddal (mesterséggel) járó játék a vitéz (csata-) játék, amelyben mintegy két seregek egymással megütköznek (harcolnak).”
(Comenius [1658] 1959. 246)

Az idézett leírásrészletből kiderül, hogy Comenius a szavak és megnevezések tanításán túl – pl. a szinonimák zárójeles feltüntetésével – bővíteni kívánta az anyanyelvi szókincset. Másrészt éppen az egyik, zárójeles rokon értelmű szó alkalmazásának korábbi kontextusa mutatja, hogy a táblás játékok hol a szerencsét (kockavetés), hol a tudást (sakk), hol a kettő kombinációját (kártyajáték, ostábla) igénylik.

„Szerencsével és mesterséggel jádzanak” – írja Comenius, arra utalva, hogy bizonyos játékfajtaikat ugyanúgy meg kell tanulni, el kell sajátítani, mint egy mesterséget. A szerző tehát megkülönbözteti egymástól a szerencsejátékot, a szerencsét is igénylő társasjátékot, valamint a kifejezetten stratégiai tudásra építő játékformát.⁷

Comenius leírása a teniszről

Az *Orbis pictus* 133. leckéje a „lapta-játék” leírása. A rajzból és a szövegből is kitűnik, hogy nem különül el egymástól a „labdaházás” tenisz és a szabadtéri labdajáték (utóbbiról leginkább a majd csak 1896-ban bemutatott, és a tenisz elemeit is fölhasználó röplabda juthat az eszünkbe). Nézzük meg, hogy ez a terjedelemben és elsajátítandó tananyagban is legrövidebb játékleírás (mindössze öt „szám-jödző betű” van feltüntetve) hogyan tükrözi a játék- és művelődéstörténeti adatokat. (E modell alapján lehetne megvizsgálni egyébként azt is, hogy az adott leckék hogyan reprezentálják a valóságban a korabeli életmódot és a hozzáférhető ismereteket.)

⁷ A Comenius idejében még létezett, de lassan eltűnőben lévő ostábla és a sakk között számos rokonság fedezhető föl: mindkettő taktikai, stratégiai és teljes információs játék – az ellenfelek a játék minden pillanatában ugyanazokkal az információkkal rendelkeznek, és ez a játékkal kapcsolatos valamennyi információt jelenti. A sakkal ellentétben az ostábla – 24 háromszögből álló táblán játszanak 2x15 koronggal és dobókockával – sztochasztikus játék is, mert a dobókocka révén a játékba be van építve a véletlen-faktor. A sakk ugyanebben az időben már elterjedt volt: 1497-ben jelent meg az első nyomtatott sakk-könyv a megnyitásokról, s az *Orbis pictus* születése előtt száz évvel, 1561-ben az első teljes sakk-tankönyv is napvilágot látott.

„A laptá-verő házban (helyben) jádzanak laptást (laptával), amellyet egyik elüt, a másik elfog és visszaüt az háló formán csinált lapockával; és ez a nemesek játéka a testnek mozgatására. A nagy laptá fölfújattatván a széleresztő cséve által a szabad ég alatt ököllel ides-tova verettek.” (Comenius [1658] 1959. 245)

A tenisz – a francia *jeu de paume* (játék tenyérrel) labdajáték – elődjének az ókori római (eredetileg görög) trigon nevű játékot tartják (falfestmények és Seneca leírásai alapján hárman játszották, és a játékosok háromszög alakban helyezkedtek el). A tenisz története a 11–12. századig, az észak-francia kolostorok udvaraiba nyúlik vissza: előbb puszta tenyérrel, később vastag kesztyűben ütötték a labdát a másik térfélre. A pályát keresztvonással, a 15–16. századtól csípőmagasságban kifeszített kötéllel és hálóval választották ketté, ekkor terjedt el az ütők használata is. A labdákat homokkal, salakkal, földdel, néha fémforgáccsal, később állati szőrrel, emberi hajjal töltötték fel, kötözött, majd varrott bőrrel vonták be, és pergamennel borított rövid nyelű faütővel ütötték; ez később fa- vagy csontkeretű, dróttal, majd bélhúrral húrozott eszközzé fejlődött. A játékeret falakkal vették körül (ez volt a nyitott labdaház), majd fedett labdaházakat építettek. A polgárság szabadtéren játszott, a nemesség a saját labdaházaiban.

A pénzfogadások elterjedése miatt (a törvényes maximum a 14. századtól tizenöt kis ezüst dénár volt, ez lehet a mintája a mai pontszámolásnak) a labdaházi játékokat szakemberek, bírók, edzők szervezték, a felszerelést mesterek készítették. Párizsban 1596-ban 250 fedett pályát tartottak nyilván, s mintegy hétezer ember munkája volt kapcsolatban a játékkal, a 17–18. században azonban fokozatosan csökkent a csarnokok száma és a játék népszerűsége. Anglia és Itália is a 14. században ismerte meg a sportot; *A labdajáték eredete* (1555) című munkájában Antonio Scanio elsőként írta le szakmai részletességgel a teniszt.

A *jeu de paume* első magyar említése a 15. század végéről származik: Mátyás király 1487-ben esztergomi érsekké nevezte ki Aragóniai Beatrix királyné Ippoliti d’Este nevű unokaöccsét, akit egy levélben anyja, Eleonóra arról tudósított, hogy elküldte neki a kért labdákat és a csont labdaütőket. A humanista orvos és történétíró, Zsámboki János az 1550-es években Párizsban is tanult, ekkor ismerkedett meg a középkori tenisszel. Comenius művével párhuzamosan, *Emblemata* című munkájában (1564) mutatta be a játékot, amelyet bűnnek nevezett, mert azzal az ifjúság az idejét és a pénzét pocsékolja.

Comenius a közel és távol, a bent és a kint térbeli viszonyaira, párhuzamos megjelenítésére itt is ügyel. A legfontosabb információk közlésére szorítkozó szöveges leírást a fölé helyezett fametszet képi információi egészítik ki, tulajdonképpen onnan ismerjük meg a játék lényegét. Bemutatja a fedett labdaházat, a teljes felszereléssel, a ruházatból azt is látjuk, hogy nemesek játszanak, kint pedig a szegényebbek a kevésbé költséges kézi labdaütögetést gyakorolják. Mindkét helyen hárman játsszák a játékot – a labdaházban rövid nyelű, húrozott ütővel, a pályát derékmagasságban fölhúzott zsineggel választva el. Comenius csupán azt jegyzi meg, hogy ez a nemesek játéka a test mozgatására, viszont nem óvja tőle az ifjúságot.

Összegzés

A játékok nem produktív jellege abból adódik, hogy anyagi javakat nem hoznak létre, mert nem a valóságos világ keretein belül lezajló tényleges folyamatokról van szó. „A játékok valóságyszerűek, de nem valóságos akciók. A játékok csupán 'eljátsszák', 'megelevenítik' a valóságos világot, ennek törvényei azonban nem érvényesek rájuk. [...] a valóságos világ másolatát jelentik, azaz a játékok világa a tényleges, a valóságos világ helyettesítője. [...] vagyis a játék olyan, mint az őt fenntartó világ.” (Hoppál 1990. 542)

Szükségszerű volt tehát, hogy a legkülönbözőbb játékformák szerepeljenek az *Orbis pictus*ban, nemcsak a teljes világ struktúrájának reprezentációjához járulva hozzá, hanem a *Schola Ludus* eszméjét is közvetítve. Ugyanis a játék szintén visszahat valamilyen formában a valóságos világra, mert kialakít bizonyos készségeket és irányultságokat: a jelenben zajló önfeledt játék mintegy az időből is kiszakít, mégis hat a jövőre.

A játékok megismerése Comenius rendszerében azért is fontos, mert a valóság, az illúzió, az utánzás mintázatait is adja, a szabályok megismerésével pedig végső soron a kultúrában való létezés kereteit ismeri meg a gyermek.

IRODALOM

- COMENIUS ([1653]; 1999): *A Vestibulum és a Janua Linguarum Lucidarium*. In: CSORBA Csaba – FÖLDY Ferenc – KÖDÖBÖCZ József, szerk. (1999): *Comenius és a magyar iskola*. Bibliotheca Comeniana VII. Magyar Comenius Társaság, Sárospatak, 8–24.
- COMENIUS ([1656; 1657], 1999): *Schola Ludus*. (Fordította: Bollók János) In: CSORBA Csaba – FÖLDY Ferenc – KÖDÖBÖCZ József, szerk. (1999): *Comenius és a magyar iskola*. Bibliotheca Comeniana VII. Magyar Comenius Társaság, Sárospatak. (*Sárospataki ajánlás* 1656, 74–91; *Amszterdami ajánlás* 1657, 92–109; *A Latin Nyelv Januája színi változatának IV. és V. része* 1657, 111–271.
- COMENIUS (1970): *Didaktika vagyis a tanítás tudománya*. In: Pansophia. Waczulik Margit fordításában megjelent a *Magyar Pedagógia* 1970. évi 4. számában. 386.; <http://magyar-irodalom.elte.hu/nevelestortenet/06.01.html#JZT170>
- COMENIUS: *Pampaedia*. A „*De rereum Humanarum Emendatione Consultatio Catholica ad Genus Humanum*” IV. része. (Fordította: Bollók János), Sárospatak
- CSORBA Csaba (1999): *Comenius Schola Ludusa*. In: CSORBA Csaba – FÖLDY Ferenc – KÖDÖBÖCZ József, szerk. (1999): *Comenius és a magyar iskola*. Bibliotheca Comeniana VII. Magyar Comenius Társaság, Sárospatak, 289–294.
- GERÉB György (1959): *Bevezetés*. In: COMENIUS, Johannes Amos ([1658] 1959): *Orbis Sensualium Pictus. A látható világ*. Magyar Helikon, Bp., 7–56.
- FEHÉR Erzsébet (1994): *Az Orbis Pictus magyarországi kiadásai*. In: CSORBA Csaba – FÖLDY Ferenc – KÖDÖBÖCZ József, szerk. (1994): *Comenius és a magyar művelődés*. Bibliotheca Comeniana V. Magyar Comenius Társaság, Sárospatak, 93–95.
- GÖNCZY Zoltán (2002): *Időszerű pedagógiai gondolatok Comenius „Pampaedia” című művében*. In: KÖDÖBÖCZ József (szerk.): *Comenius és a hazai művelődés*. Bibliotheca Comeniana IX., Magyar Comenius Társaság, Sárospatak, 83–88.
- HOPPÁL Mihály, szerk. (1990): *Magyar néprajz*. *Folklór 2. Népzene – Néptánc – Népi játék*. Akadémiai, Bp.
- HÖRCSIK Richárd (1994): *Comenius és Sárospatak*. In: CSORBA Csaba – FÖLDY Ferenc – KÖDÖBÖCZ József, szerk. (1994): *Comenius és a magyar művelődés*. Bibliotheca Comeniana V. Magyar Comenius Társaság, Sárospatak, 34–39.
- KELEMEN Elemér (1992): *Comenius: Pampaedia. Előszó*. In: COMENIUS: *Pampaedia*. Sárospatak, 5–8.
- NAGY Júlia (1997): *A Schola Ludus és a magyarországi református iskolai színjátszás*. In: CSORBA Csaba – FÖLDY Ferenc – KÖDÖBÖCZ József, szerk. (1997): *Comenius és a sárospataki iskola*. Bibliotheca Comeniana VI. Magyar Comenius Társaság, Sárospatak, 75–82.
- NAGY Károly Zsolt: *Orbis Sensualium Pictus– A' Látható Világ lefestve*. Joh. Amos Comenius művének s különböző kiadásainak összehasonlításából nyert néhány tanulság. *Egyháztörténet*, 2002. 3. évf./1. http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/nagykarolyzsolt.htm#_ftn24
- PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András: *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1994.; <http://magyar-irodalom.elte.hu/nevelestortenet/06.01.html#JZT170>
- A tenisz története*. https://sportszertar.wordpress.com/tenisz_tortenet/

VITÉZ Ferenc (2015): *Comenius és a grafika. Értelmezési perspektívák a képes (nyelv)tankönyvtől, az emblemikus vilásképzőpályán keresztül, a „beavató” labirintuskönyvig.* In: FÖLDY Ferenc, KONCZ Gábor, KOVÁTS Dániel (szerk.): *Comenius és szellemi örökösei.* Bibliotheca Comeniana XVIII. Magyar Comenius Társaság, Sárospatak, 117–134.

SUBICZ ISTVÁN: ANGYALI ÜDVÖZLET (LINÓMETSZET)

Az M-elmélet és a titok valósága

Sokak ismerik az elméleti fizikának azt a törekvését, hogy létrehozzon egy olyan elméletet, amely képes teljesen leírni az Univerzum működését, a kvantumvilágtól az asztrofizikáig. E teóriát az angol *master* (mester), *miracle* (csoda), és *mystery* (rejtély) szavak alapján nevezik M-elméletnek. Annak eldöntése, hogy fizikailag megalkotható-e az M-elmélet, a fizikusok feladata, ezért nem tartozik dolgozatomban témájához. Filozófiai és teológiai elemzésem az elgondolás mögött meghúzódó világvélemény vizsgálatával foglalkozik, mégpedig ismeretelméleti szempontból.

Az M-elmélet megalkotásának gondolatáról így ír Stephen Hawking:

„Ha végül is sikerül megtalálnunk a teljes, egyesített elméletet, idővel legalább a legfontosabb elveket érthetővé kell tennünk mindenki számára, hogy az elmélet ne maradjon néhány specialista magánügye. Akkor pedig mi mindannyian, tudósok, filozófusok, hétköznapi emberek együtt boncolgathatjuk: miért létezőnk, mi és a világegyetem. Az emberi értelem leghatalmasabb diadala lesz, ha erre a kérdésre választ találunk – mert akkor megismerjük Isten gondolatait.” (Hawking 2004. 98)

Hawking legújabb könyvében, *A nagy tervekben* többször is említi, hogy az M-elmélet lehet az a teória, amely megjósol és leír egy hatalmas univerzumot. Ha sikerül létrehozni ezt az elméletet, és megfigyelésekkel igazolni, akkor majd elmondhatjuk, hogy rátaláltunk a tökélyre vitt konstrukcióra.¹

Az M-elmélet gyakori említésével Hawking azt sejteti, hogy a világot az ember képes tökéletesen megérteni és kimeríteni, valamint előre jelezni az eseményeket, a tudományos leírásból származó elmélet segítségével – vö. a

¹„M-theory is the unified theory Einstein was hoping to find... But perhaps the true miracle is that abstract considerations of logic lead to a unique theory that predicts and describes a vast universe full of the amazing variety that we see. If the theory is confirmed by observation, it will be the successful conclusion of a search going back more than 3,000 years. We will have found the grand design.” HAWKING, S., MŁODINOW, L., *The grand Design*, eBook version, 102.

német csillagász Johannes Kepler (1571–1630) megfogalmazása szerint a teremtés geometriájának felismerésével végiggondolhatta Isten gondolatait. Ezzel szemben a keresztény bölcselet elemi tájékozódása megkívánja, hogy a világ dolgainak/tényeinek ismerete során, fenntartsuk a *titok* valóságát, amely szemléletünket alapjaiban meghatározza és irányítja. (Vö.: Hawking 1989. 176)

A természettudomány és a vallás kapcsolatának vizsgálata során felmerül, hogy mindkét diszciplína közös elgondolása, miszerint a világ értelmesen rendezett, ezért megismerhető. A vallásos megközelítés ennek biztosítékát Istenben látja, míg a (materialista) tudomány a természeti törvények kiszámíthatóságában, és az ember tisztán anyagi eredetében véli azt felfedezni.

„Nagy diadal az a tény, hogy mi, emberi lények – akik magunk is csak a természet alapvető részecskéinek az összessége vagyunk – ilyen közelre tudtunk jutni a bennünket és a Világegyetemünket irányító törvények megértéséhez.” (Hawking és Mlodinow 2011. 215)

A közös végeredmény tehát különböző forrásból táplálkozik. A vallásos ismerelmélet soha nem próbált kidolgozni olyan rendszert, amely a világ feltárulkozásának *tökélyre vitt konstrukciója* lehetne, sokkal inkább újra és újra azt hangsúlyozta, hogy megismerésünk a dolgok lényegére irányul, ezért mindig megmarad benne a *titok*. Aquinói Szent Tamás így fogalmaz a *Summában*:

„Lehetetlen tehát, hogy értelmi ítéletünk tökéletes legyen, ha érzékünk, ami által megismerjük az érzékelhető dolgokat, akadályozva van.” (STh I, 84, 8.)

Az érzékek akadályozása nem csupán konkrét fogyatékossgot jelölhet, hanem Szent Tamás arra is rámutat, hogy érzékeink nem képesek tökéletesen közvetíteni az anyagi létezők teljességét – hanem mindig annak lényegére irányulnak. A következő *questio*-ban így folytatja az Angyali Doktor:

„... értelmünk az egyedi-anyagi dolgokat közvetlenül és elsődlegesen nem képes megismerni. Ez azért van így, mert az anyagi dolgokban az egyediség elve az egyedi matéria, ámde értelmünk az egyedi matériából érthető hasonmást elvonatkoztatva ért... Amit viszont értelmünk az

egyedi materiából elvonatkoztat, az az egyetemes lényeg. Tehát értelmünk közvetlenül kizárólag egyetemes lényegeket ismer meg.” (STh I, 86, 1.)

Tehát Szent Tamás szerint a materiának az egyetemes lényegét értjük meg, soha sem magát a tárgyat objektív adottságában. Ezt az elgondolást a modern tudományokkal szemben is tartanunk kell, amelyek sokszor azt sugallják, hogy a kvantitatív leírás, a mérés és a kísérletezés eredményeképp érthetővé válik az egyedi jelenség – lényegiség nélkül. A tudomány nyelve is a szellemi lényegre épül (nem is épülhet másra), hiába próbálja a tudomány a jelenséget puritán valóságában elénk állítani, akkor is az egyedi materia általános szellemi tulajdonságait/lényegét értjük meg. A szellemi lényegre irányuló megismerés folyamatában azonban mindig jelen van a *titok*.

Karl Rahner (*A titok fogalmáról a katolikus teológiában*) a *titok* ismeretelméleti jellegét fejt ki. Szent Tamás bölcséletére alapozva megállapítja, hogy a *titok* hozzátartozik magának a megismerésnek a fogalmához (alapjában a ratio-hoz, bár elképzelhető a ratio és a voluntas megelőző egysége), ezért a megismerés során Rahner szerint a *titkot* eredendőnek és maradandónak kell felfognunk, mert az ész éppen az a képesség, amely meghagyja a megismerés során a *titkot*.

„A titok, mint annak a ‘tárgynak’ a lényegi sajátossága, amelyre az ész eredendően irányul, kényszeríti, hogy tiltakozva elégesse önmagát, vagy megszüntetve feloldja önmagát a titoknak mint olyannak az odaadó elfogadásában, azaz a szeretetben, és így elérje saját beteljesülését.”
(Rahner 1994. 25)

A *titok* Rahner felfogásában tehát nem azt jelenti, hogy egy kijelentést a benne szereplő fogalmak tartalmi összefüggése miatt nem értünk, vagy azt, hogy a kijelentés azért nem megfejthető teljesen, mert másvalaki közli velünk (ez inkább a *rejtély* fogalmának felel meg) – hanem a *titok*, a véges és a végtelen, az immanens és a transzcendens (ész – Isten) viszonyában lehetséges.

A világ objektív létezőinek megismerése során a szubjektum meghaladja önmagát, mintegy *előrenyúl* a tárgyhoz, amelyet meg kíván ismerni. Ebben a tapasztalatban mindig több van, mint amit névvel vagy definiálással ki lehet fejezni, hiszen az önmeghaladás abszolút és pozitív célt kíván. A megismerés célja a felfogás tárgyán túl a végtelen horizontra irányul, amelyet nem határolhatunk le és ezért nem nevezhetünk el (definitív értelemben).

Rahner ezen állítását igazolja, hogy az ismeret soha nem egyenlő a felfogással, hiszen a felfogás az ismeretből *válogat* valamilyen modell alapján. Éppen a Hawking által képviselt *modellfüggő realizmus* mutat rá arra, hogy a tudás megszerzését megelőzi egy tágabb horizont – amelyet Rahner transzcendentális tapasztalatnak nevez.

Ha nem létezne a megismerés tágabb horizontja, a transzcendentális tapasztalat, akkor nem lenne szükségünk modellekre a világ megértéséhez, hiszen az *előrenyúlás* mozzanata egyben tartalmazná a megértést is. Azonban ez a tágasság, amely mindent magába foglal, csak *végtelen* távolban létezik a szubjektumtól, ezért maga nem fogadható be, és mindig csak úgy lesz jelen, mint ami a szubjektum fizikai és logikai fennhatósága alól kivonja magát: maga a *titok*. Ha megpróbálnánk meghatározni ezt a *titkot*, akkor az ennek felfogására irányuló modell azt mindenképpen lehatárolná – tehát pontosan *titok* jellegét és végtelen kiterjedését nem lennénk képesek modellezni. (Rahner 1994. 40)²

A tudományok is arra a felismerésre épülnek, hogy a létezők nem indokolják meg önmagukat elégségesen, ezért a tudományos módszer olyan axiómákat és a megismerés tárgyát meghaladó *külső* pontokat keres, amelyhez viszonyítva képes megmagyarázni az adott jelenséget. Ilyen végső axióma lehet a fizikában az elemi részecske, vagy a biológia számára az élet egyetemes működését szabályozó darwini mechanizmus stb. Ellenben a fentebbi fejtegetésből adódó végtelenhorizontot nem éri el a tudomány, mert axiomatikus létezői mind immanensek, és ezért szükségszerűen végesek.

Ha tételezzük, hogy a tudományos modellalkotás képes létrehozni az M-elméletet, akkor sem állíthatjuk, hogy ez a teória a teljes világ működését kielégítően feltárja, csupán az adott modell (vagy modellek) keretein belüli ismeretek összefüggéseit közölheti – vagyis az *enigmák* viszonyát fejtheti meg. Az M-elmélet nem hitegethet azzal, hogy megfejt *Isten gondolatait* (vö.: Ward 1998. 81–84) – még költői képpel sem –, hiszen a végtelen horizont, amely minden tudásunk megelőző létfeltétele, nem meghatározható, nem definiálható és nem kisajátítható – sem matematikai leírással, sem másként. Ha az M-elméletet mégis ilyen tulajdonságokkal ruháznánk fel – ami lehetetlen –, akkor szükségtelemmé válna az emberi megértés modellalkotó jellege, mert az ember minden létezőt végtelen feltárulkozásában *látna*.³

² „Isten neve a név nélküli végtelenség.”

³ Ezt a lehetőséget már Szent Tamás is elvetette: „... értelmünk sem aktuálisan, sem készségszerűen nem képes megismerni a végtelent, hanem csak potenciálisan...” (STh I, 86, 2.)

Nagy biztonsággal kijelenthetjük tehát, hogy ha sikerül megalkotni az M-elméletet, akkor is megmarad az *én* és a *nem-én* viszonyában a *titok*, hiszen soha, semmilyen modell nem lehet képes meghatározni a dologi világ teljességét. Ez nem a tudomány fogyatéksága, hanem a megismerés sajátossága, amelyben mindig feltárulkozik a *végtelen* és a *véges* kölcsönhatása. A keresztény embert ez a felismerés igazi alázatosságra inti az Univerzummal szemben, mert ráébred, hogy bármilyen fejlett technológiával kutatja az anyagi világot, önmeghaladásának a *végtelenre* nyitott mozzanata soha nem lesz felfogható, az mindig *titok* marad. Ezt a hozzáállást kívánja megsemmisíteni Hawking M-elméletének interpretálása, amikor olyan kijelentéseket tesz, hogy Isten gondolatai meghatározhatók matematikai leírás által. Találóa foglalja össze Hawking elképzeléseit Székely László:

„... ha van is Isten, létezéséről és lehetőségeiről immár csak a természet-tudós-fizikus jogosult nyilatkozni, s ha gondolataira vagyunk kíváncsiak, akkor is a fizikus felé kell fordulnunk, hiszen – Hawking perspektívájából nézve – e gondolatok kifürkészésének képességét csak ő hordozza.” (Székely 2005. 133)

Az M-elmélet nem lehet a *titok* megfejtése, kizárólag a *rejtély*, vagy az *enigma* feltárása. A *titok* mindig több mint a *rejtély*, mert a *rejtély* nem foglalja magában a *végtelen* megismerési horizontot, hanem a felfogás és a modellezés eredményeképpen létrejött összefüggések elrejtettségét jelöli.⁴

Érdekes összehasonlítást kíván a fentiekkel Descartes matematikai filozófiája és Pascal istenélménye Ábrahám, Izsák és Jákob Istenével. Descartes filozófiája az *esprit de géométrie* (geometriai szellem), ellenben Pascal *Gondolatok* c. munkája az *esprit de finesse* (szellemi kifinomultság) útján beszél a teljességről. (Vö.: Ratzinger2008, 46–48)

E két felfogásmód – a teljesség elérésére – régóta jellemzi a bölcsellettörténetet. Pascal személyes istenélménye azóta is sokakat inspirál a szorosabb istenkapcsolatra, és Descartes filozófiájának matematikai gondolkodásmódja is felismerhető napjainkban – persze deszakralizált formában –, például Hawking

⁴ A *titok* (*misztérium*) és a *rejtély* fogalmakkal kapcsolatban vö.: Welte 2005.

tudományos törekvésében: a Mindenség-elméletének megalkotásában, amelynek segítségével matematikailag leírhatjuk Isten gondolatait.⁵

Az említett két világkép tulajdonképpen a narratíva és a tudományos világkép feszültségére épül. A tudományos leírás zárt rendszere a *tudás* felhalmozására törekszik, melyet egyszersmind a világ végső feltárulkozásának tart, ellenben a narratíva az *értés* fogalmi szintjére törekszik. A narratíva értelmezi a világot – még a legbabonásabb mitológiai elbeszélésekben is –, amely értelmezés támpontot nyújt az ítéletek és cselekvések során. A *tudás* ellenben csupán tények és kapcsolatok adatolható, elvont struktúrákban rögzíthető információit halmazza fel a világról, amely tágabb értelmezési horizont nélkül hasztalan és felesleges halmazát közvetíti a megismerhető dolgoknak. Ezért hiába a tudományos leírás technológiai megvalósíthatósága, soha, semmilyen zárt rendszer nem lesz képes a világ értelmezésére, csupán akkor, ha túllép a saját maga által meghatározott modell keretein. Ez a túllépés pedig mindig a rendszertől független, a *végtelen* horizont felé mutat.

A *modellfüggő realizmus* alapján így érvelhetünk: a narratíva, az elbeszélő kozmogónia az objektív világról teljesebb képet ad, mint a tudományos módszer, hiszen nem csupán a mérés matematikai eredményét tartja valóságosnak, hanem a létezés fogalmi megértéséből adódó szellemi tartalmakat is. Ellenben az abszolút igényű tudományos módszerek a saját maguk által felállított kategóriákban írják le a világot (pl. a tárgy két méter hosszú), amelyet tévesen az objektív világ teljességének tartanak. A mérés eredménye semmivel nem lehet valósabb, mint a narratíva elvont tartalmisága, hiszen a felállított mértékegységek csupán a modell eredményei, nem az objektív világ tárgyai. Következésképpen semmilyen alapon nem állíthatja a természettudomány módszere, hogy igazabb képet alkot a világról, hiszen módszerének elemei legalább annyira absztraktak és kreáltak, mint a narratíva (fantázia) szereplői. A *modellfüggő realizmus* nézőpontjából a tudományos eredmények csupán azt igazolják, hogy az objektív világnak van mérhető, adatolható oldala, de azt semmiképpen sem implicálják, hogy csak ezzel a módszerrel tárul fel helyesen a világ.

A *modellfüggő realizmus* alapján ésszerű kijelenteni, hogy a modellezést megelőző (transzcendentális) irányultságban, az ember nem meghatározható módon találkozik a *végtelességgel* – hiszen nincs róla semmilyen fogalma vagy

⁵ Keith Ward szerint ez a Hawkingi gondolatsor oda vezet, hogy „Isten a legjobb esetben is fölösleges” hipotézissé válik. (Ward 1998. 15)

tudása. Azonban ennek a felfogást megelőző transzcendentális nyitottságnak a létezésében biztos lehet az ember – a világ ugyanis nem érthető meg a maga egyediségében, csupán általános fogalmak útján, amelyeket a konkrét létező teljességéből *vonatkoztatunk el*, az önmeghaladás szellemi aktusa által. Így bizonyos, hogy a világ feltárása soha nem lehet tökéletes, hiszen az Isten (a végtelen), aki mindent fenntart a létezésben, soha nem kisajátítható és definiálható, tehát a szó igazi értelmében mindig *titok* marad.

„... a megértés mélyebb alapokra megy vissza, minthogy azokat ki lehetne számítani. Végső soron az anyag struktúráját sem érthetjük meg, hanem mindig csak egy meghatározott pontig juthatunk el. Annál inkább belátható, hogy az, ami Istenben és Isten Szavában megjelenik nekünk, végül is nincs alávetve az értelemnek, mert messze meghaladja azt.” (Ratzinger 2004. 46)

IRODALOM

- AQUINÓI Szent Tamás (1994; 1995): *Summa Theologiae (A teológia foglalata)*. I/1. Telosz Bt., Bp., 1994.; és I/2., Telosz Bt., Bp., 1995
- HAWKING, S. (1989): *Az idő rövid története*. Maecenas, Bp.
- HAWKING, S. (2004): *Az idő rövid története*. (Digitális változat) Akkord, Bp.
- HAWKING, S. – MŁODINOW, L. (2011): *A nagy terv*. Akkord, Bp.
- HAWKING, S. – MŁODINOW, L.: *The grand Design*. (eBook version)
- RAHNER, K. (1994): *Isten: rejtelem*. Egyházfórum, Bp.
- RATZINGER, Joseph (2004): *Isten és a világ, hit és élet korunkban*. SZIT, Bp.
- RATZINGER, Joseph (2008): *A közép újrafelfedezése, Alapvető tájékozódások*. SZIT, Bp.
- SZÉKELY László (2005): *Kozmosz és Teremtő: Stephen Hawking teológiai koncepciójának bírálata*. In: HETESI, Zs. (szerk.): *Vallás és tudomány, Manréza szimpózium*. (Dobogókő) 2004, Bp.
- WARD, K. (1998): *Isten, véletlen és szükségszerűség*. Ecclesia-Kairosz, Bp.
- Welte, B. (2005): *La luce del nulla, Sulla possibilità di una nuova esperienza religiosa*. Queriniana

Kódok a magyarországi modern és posztmodern filmhez (1941–2011)

A filmek retorikai elemzésének szerkezetéről és módszeréről

Bevezetés

Az alábbi tanulmány átdolgozott, szerkesztett része a *Kép-szöveg jelentés változásai – Képi retorika* című doktori értekezésnek, bevezetést kínálva a filmelemzéshez, bemutatva annak egységes, ezáltal összehasonlítható módszertanát és strukturáját. Az elméleti és gyakorlati fogódzók a filmek klasszikus retorikai és képi retorikai feldolgozásához adnak kiindulást. Célom a diákok és általában a filmes közönség kritikai befogadó pozíciójának megerősítése. Ennek eszközei: 1. az elméleti háttér megalapozása retorikai, szemiotikai, filmelméleti, filozófiai vonatkozásban; 2. egy jellegzetes modernista filmtípus, a *szimbolikus-retorikus film* stilisztikai-poétikai eszköztárának meghatározása; 3. a filmes retorikai elemzés módszertanának és gyakorlatának megalapozása; 4. kilenc jellegzetes, paradigmaváltó modernista magyar játékfilm részletes elemzése; 5. egy filmszövegértési és hatástörténeti teszt kiértékelése; 6. a magyarországi filmtörténeti modernizmus ívének felvázolása retorikai, szemiotikai, filmelméleti, filozófiai kontextusban az elemzések segítségével. A kilenc film a magyarországi filmtörténeti modernizmus (beleértve a posztmodern stílustörténeti korszakát is) paradigmaváltó művei; rendezői a filmtörténeti kánon legfontosabb alkotói.

Az *Emberek a havason* (1941, Szóts István) az első jelentős, nemzetközi filmszínházi díjazott magyar film (Velence, 1942); rendezőjéről úgy tartják, hogy „A képekben elgondolt filmnek Szóts volt az egyik atyja”. (Jancsó Miklóst idézi Pintér és Szabó 1998) Szóts a hagyományos dramaturgiai alapot kiegészítette jelölt filmnyelvi elemekkel, képi retorikai alakzatokkal és trópusokkal. Elsősorban a kameraállások segítségével hozott létre új filmnyelvi stílust a megszemélyesítés, a kamerába tekintés, az áttűnés, a metonimikus és szinekdoché alapú kompozíciók révén. A szimbólumhasználat Szótsnél még összhangban van a

narratív szerkezettel, a tartalommal és a valóságreferenciával. Alig több mint egyéves filmes gyakorlattal Szóts egymaga hozta létre azt az eszmei-esztétikai poétikát, amelyet az olasz neorealizmus adott a világ számára, és amelyet vele párhuzamosan, hosszú évek alatt, dolgozott ki az olasz filmes szakma.

Huszárik Zoltán *Szindbádja* (1971) radikális mértékben visszaszorította a történetmesélést, és filmnyelvi megelőlegezte a *szimbolikus-retorikus* filmet, anélkül, hogy ez még a közönségtől való eltávolodást eredményezte volna. A *Szindbád* előzményének tekinthető rövidfilmről, Huszárik *Elégiájáról* (1965) írta Bódy Gábor: „az első magyar film, amely valóban a film nyelvében gondolkodott”. (Bódy 2006. 38) A film eszmeileg még a filmtörténeti *modernizmushoz* tartozik, de stílusesszéiben a *posztmodern* előfutára. A történetmesélés dramaturgiai pontjait szimbólumok vették át, és az elbeszélői szerkezet jelentős mértékben eltávolodott a cselekmény történetként való értelmezhetőségének lehetőségeitől: az időrend, az események katalógusa és az ok-okozatiság viszonylatában is. A *Szindbád* az újkor emberének elidegenedett szemszögén keresztül önkritikusan és nosztalgikusan idéz meg egy egységesebbnek és következetesebbnek tartott világot. Az érték pusztulása és a pusztulás szépsége eldönthetetlen hierarchiájú, egymást idézőjelbe tévő tartalmi-formai filmes struktúrát eredményez. Gondolatalakzatként pedig tagadva állítást: *litotészt (íroniát)*. A film számos kiemelkedő hazai és külföldi, szakmai és közönség-elismerésben részesült.

A *szimbolikus-retorikus* film legjellegzetesebb darabjai Jancsó Miklós Kapa-Pepe filmjei (1998–2010). Előzményként vizsgálom a *Szegénylegények* című alkotást (1965), bemutatva az életmű főbb állandó és változó elemeit, ezek közül elsősorban a szimbolikus filmnyelvhasználatot és tartalmilag-eszmeileg a minden nemzeti értéket és jelképet tagadó mintázatot. A *Szegénylegények* még történet-alapú film, Szóts elemzett munkájához hasonlóan szimbólumokkal egészíti ki az érvelést. A történelmi tényeket „áltörténelmi” módon (Szlánárs 2010) átíró mű a Magyarországon készült alkotások közül minden idők legtöbb és legjelentősebb szakmai díját és elismerését elnyerő film.

A *blődli* műfajába tartozó Kapa-Pepe filmek közül az első hármat, és az utolsót, a hetediket elemzem. Az első három révén be lehet mutatni a szimbolikus-retorikus film eszköztárát, és igazolni a sorozat-jelleget. Az *Oda az igazság* (2010) a történelmi tematika révén szolgált alapul a filmszöveg-értései felméréshez.

A *Nekem lámpást adott kezembe az Úr Pesten* (1998) a legjellegzetesebb *szimbolikus-retorikus* film, amely radikálisan felszámolja a hagyományos filmes dramaturgiát, a tér-idő és személyi, tárgyi, illetve logikai folytonosságot. Jelentését a

film szövetében szétszórt, de egymásra utaló, egymással kölcsönhatásban lévő szimbólumok mintázatai határozzák meg. Ilyen a „büntetőnarratíva-mintázat” és a beavatás-megistenülés. (Pócs 2002. V.) Jancsó a legnagyobb magyarként, isteni személyként határozza meg magát, és manipulatív szimbolikával detronizálja Kossuth Lajost, a magyar nemzet első számú történelmi jelképét.

Az *Anyád! a szűnyogok* (1999) a *szimbolikus-retorikus film*, és a *blődli* műfaján belül megteremtette a *káromkodó film* (Szabó Z. 2008) műfaját is. Látszólag összefüggés nélküli epizodikus, kabaré jellegű műről van szó, mely azonban alaposan megszerkesztett mintázattal tagadja a magyarság legfontosabb szimbólumait – a genezis kapcsán Emese (Árpád-házi) ősanját, a magyar szabadságot és jelent. A film a magyar etnikum helyébe multikulturalistát javasol. A rendező ebben a filmben is fényt hozó királyi, isteni személyként tűnik fel, mint az előzőben. A 2000. évi Filmszemlén megkapta érte a legjobb rendezésért járó díjat.

A sorozat harmadik darabja, az *Utolsó vacsora az Arabs Szürkénél* (2000) folytatja a magyar nemzeti és állami szimbólumok végletes tagadását egy ezredvégi magyar ál-apokalipszist vázolva fel ugyancsak a *blődli*, és a „büntetőnarratíva-mintázat”, illetve az egész estés zenei klip lehetőségei révén. A film az ezredvégi összeomlás okait a nemzeti öntudat által táplált vadkapitalizmusban látja. Itt is feltűnik a rendező, de nem szólal meg, csak jelzi – válaszra sem méltatva a rezonőr-bohócait –, azt sem akarja megerősíteni, hogy ő maga adott pillanatban a Duna vagy a Niagara mellett áll. Másképpen fogalmazva: Jancsó Miklós-nak nincs érvényes parabolája az ezredfordulós magyar jelenről, de mégis készített róla, összesen hetet.

Az *Oda az igazság* (2010), Jancsó Miklós utolsó játékfilmje szintén a rendező által meghatározott, de korábban bírált „áltörténelmi” jelleggel deheroizálja és demitizálja a magyarság egyik legfontosabb történelmi-népmesei-mitológiai személyiségét, Mátyás királyt. A filmmel kapcsolatban filmszöveg-értési tesztet készítettem egy budapesti, külső kerületi, önkormányzati iskola 37 főnyi, 10. és 11. osztályos, 16–18 éves tanulói részvételével. A filmet a diákok átlagosan 2,97 pontra értékelték a lehetséges 10-ből, és az ismert tematika ellenére (a Hunyadiak és kora) a filmet értetlenség fogadta. A többség egyértelműen elutasította mind stilisztikai, mind a tartalmi elemeket. Ebből következik, hogy további, differenciáltabb filmszöveg-értési tesztek elvégzése ajánlatos, illetve a diákoknak segítséget nyújthat egy átfogó elemzési módszer kialakítása és alkalmazása.

A *posztmodern* és a *szimbolikus-retorikus film* két záró darabja Mundruczó Kornél *Szelíd teremtés – A Frankenstein-terv* (2010) és Tarr Béla *A torinói ló* (2011)

című, a szakma által elismert és díjazott, viszont nagyon kevés néző által megtekintett film. (NMHH 2011) Mindkettőre jellemző, hogy látszólag visszatér a történetmesélő, hagyományos dramaturgiájú játékfilmhez, közben megtartja a paradigma szimbólum-rétegének elsőségét a jelentésképzésben és az érvelésben. Műfajuk látszólag az epikus dráma, ám valójában filozófiai téziszfilmekről van szó, melyek szimbólum-mintázatai jelentős mértékben eltérnek az áltörténeti réteg jelentésétől, annak ellentétét valósítják meg. Mindkettő az egzisztencializmus pesszimista és nihilista alapozásának megfelelően bontja le a filmes esztétikát, illetve tagadja (visszavonja) a teremést és a megváltást. A filmek nagy szerkezeti jelentése ironikus, a tagadva állítás (*litotész*) gondolatalakzata révén valósul meg. Az alakzat azonban nem vonja vissza az elmélet védő-igazoló érvelése ellenére sem az állítás kijelentés- és ítéletjellegét.

Tarr Béla életműve egymagában is kirajzolja a modernizmusok ívét a kezdeti pozitív és progresszív filmnyelvi nyitástól a stilisztikai és a humán értékek lebontásig, az önellentmondásig és mindent tagadásig. A rendező kezdeti radikális baloldali aktivizmusa pályája végére szélsőséges egzisztencialista passzivitásba váltott át, igazolván 2008-as bejelentését, miszerint készít még egy filmet a világvégéről, aztán befejezi a filmezést. A nézők ebből a retorikai szituációból nem sokat érzékelnek, miután a lakosság fél ezreléke tekintette meg a filmet (NMHH 2011); a kritikusok pedig reménykednek, hogy látnak még újabb Tarr-filmet.

A *szimbolikus-retorikus film* a korszakzáró Mundruczó és Tarr-filmekkel íve végpontjához érkezett, de stilisztikai eszközei és eszmei alapjai tovább élnek, jellemzően külön-külön. A szétválás is rámutat arra, hogy korábban a dekonstrukciós elmélet alapján egy harcias kisebbségi álláspont kerekedett a többségi értékrend és akarat fölé, megfordítva az uralkodó erőszakos hierarchiát, vagyis minden (forma, tartalom, stílus, érték) az ellentétébe fordult elméleti alapot. Ez a hierarchia hosszú időre állandósult a *művészfilm* és a *díjazott film* nemzetközi intézményrendszerében. A *szimbolikus-retorikus film* valójában kísérlet arra, hogy miképpen lehet egy demokratikus viszonyok között kisebbségi csoport érdekgyűjtését a többségé fölé helyezni, az utóbbinak számottevő ellenállása nélkül. Az ilyen filmek úgy próbálják tálni az egyenes retorikai kommunikációban vállalhatatlan tartalmakat, hogy látszólag visszavonják saját érvényességüket: Jancsó a bonyolult szerkezet és a (durva) humor révén, Tarr a tagadva állítás (*litotész – ironia*) gondolatalakzata segítségével. Az eszmetörténeti túlélés a szó-rakoztató műfajiságban jelentkezik (pl. Mundruczó: *Fehér isten*, 2013).

A retorikai elemzés

A képi és a klasszikus retorikai megközelítés elméleti megalapozása után a *szimbolikus-retorikus film* bemutatását fontosnak tartom jellegzetes példák részletes vizsgálata révén is elvégezni. Kilenc játékfilmet elemzek, komplex módon, mivel minden film autonóm egység, önálló kommunikációs és retorikai gesztus, és a korszak ívének bemutatása is kiemelt célom.

Nincs két teljesen egyforma felépítésű, logikájú filmalkotás. Elemzésük sem lehet teljesen azonos szerkezetű, de a diszciplináris következetesség megköveteli, hogy a filmek és elemzések összehasonlíthatók legyenek. Ennek érdekében kiválasztottam tíz szempontot, melyek segítségével megvizsgálhatók az egyes filmek legfontosabb retorikai vonatkozásai, a szűkebb értelemben vett tartalmi és formai elemei – egymás kölcsönhatásában, mert a tartalom is forma, és a forma is tartalom.

Elemzéseim alapja a klasszikus és a képi retorika, a tíz szempontot ennek függvényében határoztam meg. Adamikné Jászó Anna felosztását követtem, (A. Jászó 2012. 178–179) azonban az elemzési szempontokat kissé átalakítottam a kép és mozgókép/játékfilm sajátosságainak megfelelően. A felosztást eredetileg ugyanis elsősorban szónoki beszédekre és írott művek elemzésére alakították ki. Elemzési struktúrámm az alábbi módon épül föl: 1. *Retorikai szituáció*; 2. *Műfaj*; 3. *Szerkezet (a filmes és a retorikai hagyomány szerint)*; 4. *Érvelés a nagyszerkezetben (logikai és/vagy érzelmi haladás)*; 5. *Érvelés a középső szerkezetben (toposzok)*; 6. *Érvelés a kisszerkezetben (stílus)*; 7. *Előadásmód, színészi játék*; 8. *A hallgatóságra tett hatás (pathosz)*; 9. *A rendező (a narrátor és a rezonőr) éthosza*; 10. *Összegzés*.

Ezek a szempontok alkalmazhatók általános és középiskolában, főiskolai és egyetemi szemináriumokon, tág, de egyben biztos keretet adhatnak a részletes műértelmezéséhez, melynek megvannak a hagyományai az oktatásban. A retorikai elemzés a műre összepontosít, abból indul ki, mint az új kritika, de figyelembe veszi a szerzőt és a hallgatóságot is. (Corbett 1969. xix) Egyes irányzatok szerint, ha a diákok részletes elemzés révén megismernek néhány kiemelkedő filmalkotást, később sokkal értőbb módon közelítenek meg más filmeket. (Antik 2010. 146) Könnyebben értelmezik befogadóként a jelentés stilisztikai, dramaturgiai, retorikai stb. eszközeit, és ellenállóbbak lesznek a mozgóképes, általában multimédiális szövegek esetleges manipulatív hatásaival szemben.

Az elemzések elvégezhetőek egyénileg és csoportosan; a fejezetek kidolgozását a diákok feloszthatják egymás között. Az eredményt azonban mindenkép-

pen javasolt vezetőtanár segítségével megbeszélni a részeredmények összesítése, illetve a kritikai kontroll miatt. Az elemzés öt fő fázisát javaslom. 1. a film megtekintése; 2. kapcsolódó anyagok gyűjtése; 3. képi és szöveges archiválás; 4. elemzés elvégzése; 5. közös megbeszélés.

A fázisok felsorolását – a hatékony felhasználás érdekében – ki kell egészítenem néhány gondolattal:

1. A filmet először részletes előtájékoztató nélkül érdemes megnézni, hogy az elemző saját benyomásokat szerezzon, véleményt alkosson, később azt vesse össze más adatokkal, véleményekkel. Ezt a benyomást érdemes vázlatosan le is jegyezni, hogy az elemző lássa saját attitűdjét, melyet még nem befolyásoltak jelentősen más, külső tényezők. Tanácsos a filmet közösségben nézni: moziban vagy csoportos összejövetelen. Egyrészt a közösségi élmény miatt (miként hat közvetlenül a film magunkra, illetve másokra); másrészt az önfegyelem végett. A magányos néző könnyen hajlik arra, hogy a filmet megállítsa, beletekerjen, belelassítson stb. A film időbeli műfaj, ebben vannak befogadói vonatkozásai; „érzéki” is, tehát döntően közvetlenül hat a néző hangulatára, és ennek a hangulatnak az adagolását főképp egyetlen folyamatos megtekintésre találták ki (a kommunikációs gesztusérték már ennek alapján is lemérhető).

2. Össze kell gyűjteni a filmre vonatkozó releváns adatokat, reflexiókat, kiegészítő írásokat, mozgóképes anyagokat. A sokrétű, kiegyensúlyozott jelentés megalkotásához össze kell vetni a saját benyomást, véleményt és értékítéletet a másokéval. (Ilyen fontos anyag a kritika, elemzés, interjú, riport, irodalmi vagy technikai forgatókönyv, stáblista, filmelméleti, filmtörténeti, retorikai szakcikk, illetve könyv, filmelőzetes, képanyag.)

3. *Szöveges archiválás* segítségével részletes képsorleírást készítünk (egyben a hangzó anyag fontosabb részeit is lejegyezzük, néhány oldal terjedelemben). A módszer a filmarchívumi gyakorlatból ismert: a filmeket szövegesen is archiválják a gyors tartalmi áttekinthetőség, az adatok szabadszavas számítógépes visszakereshetősége céljából. E munkafázisban már lehet, sőt ajánlott használni a lejátszókon a lassítás, pillanatmegállítás, visszatekerés nyomógombokat. Tanácsos minden lényegesnek tartott jelenséget lejegyezni – az egyszeri megtekintés során néhány mozzanat elkerülheti a néző figyelmét. Nem kell azonban az összes képi elemre utalni, s az összes dialógust sem kell hiánytalanul leírni (ám egyes, lényegesnek tűnő mozzanatokat érdemes részletesen körülírni, fontos dialógusrészleteket pontosan rögzíteni). A szelektáláshoz szükség van egy fajta intuícóra, de a lejegyzés legyen tárgyilagos, elfogulatlan. A szöveges ar-

chiválást nem helyettesíti, csak kiegészítheti az irodalmi vagy technikai forgatókönyv, a dialóglista vagy bármely rövidebb-hosszabb tartalmi összefoglaló. Az, ami a képernyőn történik, gyakran nagyon más, mint amit a végleges technikai forgatókönyv tartalmaz. A rendezők gyakran szövegszerűen is eltérnek a végső forgatási „kottától”. A kész film több is, mint amit a technikai forgatókönyv előír: a helyszínek, díszletek, jelmezek, szereplők fotogenitása a rendező és az operatőr munkája során nyeri el végső formáját és jelentését; mindegyikre nem feltétlenül utalnak a forgatókönyv megjegyzései. A vágás, a képek és hangok adagolásának végső ritmusa sem következethet ki az írott anyagból.

A szöveges archiválással egyenrangúan fontos a *képi archiválás*. A lejátszás során akár másodpercenként, pillanatmegálló segítségével kell lementeni az adott filmképet megidéző *pillanatképet*. Az elmentett pillanatképek sűrűsége változó filmenként és jelenetenként. Minden olyan pillanatképre szükségünk lehet, amely tartalmaz új (vagy visszatérő) képi információt. A kiragadott, jellegzetes képek segítik a globális látást, általuk lehet azonosítani a képi retorikai alakzatokat és trópusokat. Két vagy több képből áll össze a jelentésteremtő montázs is. A pillanatképek objektív, bizonyító erejű felhasználásának híján az elemző gyakran olyan pontatlan benyomásokat értelmez, melyek adott esetben nincsenek közeli viszonyban a konkrét film képeivel. Egy játékfilm főbb képi elemeit 20–30 jellegzetes pillanatkép értelmezésével már be lehet mutatni.

4–5. Az elemzés során nyilvánulhat meg az ötletesség, kreativitás, absztrakciós, logikai készségek összessége. A munkát segítő szempontrendszer felosztásánál elsősorban a „mit” kérdésre teszünk javaslatokat, és kevésbé a „hogyan”-ra. (Vázlat írása minden szinten ajánlatos.) Az elemzés megírása után következtetéseket fogalmazunk meg, és akár több nézőpont is ütközhet egymással. Az elemzést közös megbeszélés követi: megvitatjuk a kialakult véleményeket, összegezzük a tapasztalatokat.

Retorikai szituáció

A retorikai szituáció vizsgálatát Lloyd Bitzer dolgozta ki. (Bitzer 1968. 1–14) Ahhoz, hogy létrejöjjön egy retorikai helyzet, három fő tényezőnek kell találkoznia. 1. Szükséglet (*exigence*) valamilyen helyzet, probléma megoldására, azaz: egy fontos téma, amely foglalkoztatja az embereket; 2. hallgatóság (*audience*), amely személyesen érdekelt e szükségletben, képes a döntéshozatalra és arra, hogy a

meglévő vagy áthangolt véleményét közvetítse a döntéshozók felé; 3. kényszer (*constraints*), egyéni és közösségi motiváció, amely a szónokot megindítja, hogy hasson a hallgatóságra, a hallgatóságot pedig valamilyen válaszra sarkallja. E harmadik kategóriába tartozik a szónoknak (filmrendezőnek) az a motivációja, hogy a hatás érdekében létrehozott beszéde (filmje) az ő meggyőzési szándékát érvényre juttassa. Tehát: győzze le a mondandó eljuttatásának művészi, technikai és forgalmazási, illetve egyéb akadályait.

Mivel a film a nyilvánosság előtt zajló kommunikáció, a legtöbb lényeges elemében megfeleltethető a nyilvános beszédnek. Martha Cooper a nyilvános beszéd elemzésének elméletét és gyakorlatát bemutató könyvében példa gyanánt épp egy filmet elemez. (Cooper 1989. 193–216) A filmet azért is nyilvános beszédnek kell tartani, mert elvileg az ország és a világ nyilvánosságának szól. Kezdetben egy-egy új (magyar) filmet milliók tekintettek meg, közülük egyeseket majdnem az ország teljesen lakossága. (Tárnok 1978. 11) A filmek látogatottságba a moziban jelentősen csökkent, de ez nem változtat azon a tényen, hogy a film ma is a legszélesebb nyilvánossághoz próbál eljutni.

Magyar filmeket összességében 1955-ben néztek a legtöbben, szám szerint 36.666.000-an. (Tárnok 1978. 11) Ez a szám a televíziózás, majd az internet megjelenésével és más filmtérjesztési formák elterjedésével (VHS, DVD, Blu-Ray) csökkent: 1999-ben, az általam elemzett jellegzetes szimbolikus-retorikus filmek bemutatása idején, már csak 691.248 volt ez a szám (*Filmévkönyv* 2000. 191); a stíluskorszak végére pedig 440.789 (NMHH 2011). Egyetlen film a mozizás fő korszakában több millió nézőt is vonzott, a XXI. századra már pár tízezres, sőt néhány ezres nézőszám is siker. A legnézettebb magyar film a *Mágnás Miska* volt, több mint 9 és fél millió nézővel 1949-ben. (Tárnok 1978. 7) A *Szegénylegényeket* 1966-ban egymillió 109 ezren látták, (Tárnok 1978. 11) a lakosság több mint tíz százaléka; Tarr Béla nemzetközileg ismert és díjazott filmjét, a *Torinói ló* címűt 2011-ben már csak 5.400-an (NMHH 2011), a lakosság fél ezreléke. Az 5.400-as nézőszám a gyártási költséghez és a forgalmazói apparátushoz képest aránytalanul kevésnek tűnik, de még mindig több mint tízszerese egyes könyveknek, folyóiratoknak, melyek 300–500 példányban jelennek meg, és ez a példányszám sem feltétlenül jut el a közönségéhez. A közönség visszajelzésének kvantitatív tényezőjeként az elemzésben figyelembe lehet venni a forgalmazási adatokat, kvalitatív forrásként lehet idézni kritikákat és elemzéseket, díjakat.

A film (fő) szerzője a rendező. Ő felel a film végső tartalmi-formai kialakításáért: kommunikációs gesztusáért, üzenetéért. Olyan, mint a retorikai beszéd

szónoka vagy szerzője. A film szónoklatjellege „áttételes”, ám ez a jelenség már az ókorban is létezett: egyes rétorok mások számára is írtak beszédeket, melyeket azok betanultak és előadtak. Egy játékfilmnek és rendezőjének mint rétornak nyilvánvaló szándéka, hogy állítson valamit a világról, és árnyalja vele a korábban elfogadott véleményt. A meggyőzés a filmes kommunikáció része akkor is, ha ezt a rendező tagadná, hiszen ha nyilvánosság elé juttat egy játékfilmet, azzal közvetve annak a fiktív világnak a releváns voltát is állítja, amelyet a kreativitás jegyében létrehoz. A képek pusztá mutatása is utal meggyőzési szándékra, miszerint az valamiért érvényes, érvényesebb, mint amit addig láttak.

A rendező ugyan általában nincs jelen személyesen beszéde közönségéhez való közvetlen eljuttatása során (a vetítéseken), de az *étosza* így is érvényesül. Nevét feltüntetik a plakátokon, a műsorokban, reklámanyagokon és a főcímen. A rendező neve révén ismertségre tesz szert, aki mintegy közszereplővé válva nyilatkozatokat tehet nemcsak az adott filmjével, hanem bármilyen más témával kapcsolatban. Ezek az interjúk ugyanúgy befolyásolhatják az adott mű értelmezését, mint más filmjei és munkái.

A retorikai szituáció keretén belül tárgyalható a film címe, *témája*, (Cooper 1989. 6) filozófiai, közéleti, politikai vonatkozásban annak üzenete. Vizsgálhatók ezek más fejezetekben is, attól függően, mire helyeztetik hangsúly a film jelentésének vagy hatástörténetének értelmezésekor. Ugyanígy a retorikai szituációt bemutatva is elemezhető a film egyes jelenetei – különösen, ha azokban például egy filmtől függetlenül is ismert személyiség vagy épp maga a film rendezője nyilatkozik meg.

A retorikai szituáció készlet annak vizsgálatára – kvantitatív és kvalitatív tényekre támaszkodva –, hogy mennyire lehet releváns az adott téma. A film témáját lehet elemezni az emberek értékrendje alapján. Egy szónoknak (a nyilvános vetítésre szánt film rendezőjének) alkalmazkodnia kell közönsége értékrendjéhez, különben érvelési hibát követ el. (Perelman 2009. 27–39) Így pl. vallás és világnézet kérdésében. Klasszikus elődök (Arisztotelész, Augustinus, Pascal) nyomán állítható, hogy bizonyos kérdéseket nyilvánosan nem érdemes megvitatni, másokat pedig nem lehet a botrány és blaszfémia elkerülése nélkül. (Perelman 2009. 30) A botrány a csekély érdeklődés miatt elmaradt például *A torinói ló* (2011) esetén, mivel általában volt csekély az érdeklődés iránta, pedig az ott fölvetett súlyos téma megérett volna egy szélesebb körű társadalmi vitát is.

Az emberek értékrendjének tiszteletben tartása nem azonos a tömegízlés kiszolgálásával. Az értékeket és érdekeket színvonalas művészi filmekkel is lehet

képviselni. A tömegízlés vagy annak elhajlása nem feltétlenül az emberek attitűdjéből ered. Az igénytelen tömegízlést is kultúraipari eszközökkel teremtik. (Horkheimer–Adorno 1990) Ahogy a kultúraipar iránytűje is megtévedhet, úgy a művészfilmes szakmáé is. Előbbi az anyagi haszon, utóbbi a szellemi elismerés abszolutizálása miatt. A művészfilmes közeg a filozófia, az elmélet csapdájába kerülhet – ahogyan történt az utóbbi évtizedekben –, egy eredetileg társadalmilag motivált művészfilmes kommunikáció így egzisztencialista gyökerű individualista pesszimizmusba fulladhat. (Itt is ki kell térni azokra a művészeti, filozófiai és esztétikai alapkérdésekre, melyek meghatározzák a téma, a közönség és az alkotó viszonylatában létrejövő összefüggéseket.)

Műfaj

Fontos, hogy az adott film milyen műfaji keretek közé sorolható be dramaturgiai, tematikai és retorikai szempontból. A műfajt gyakran pontatlanul fogalmazzák meg még a szakkritikusok és az alkotók is. A pontosítás az elméleti munkák, az összehasonlítási referenciák és nem utolsósorban maga az elemzés révén realizálódhat. Az elemzésnél figyelembe lehet venni egyes elbeszélés-technikai, dramaturgiai elemeket, és bizonyos stíluszeszközök vizsgálata is visszautalhat a film műfajára. Ilyen pl. a *blóddli* ismérveinek összegyűjtése Jancsó Miklós Kapa-Pepe filmjeinél. (Horeczky 1998)

Az adott játékfilm műfaja meghatározható retorikai szempontból is a vele rokonítható beszéd típusa alapján. Egy film, ahogyan a szónoki beszéd is, lehet tanácsadó, törvényszéki és bemutató. (Arisztotelész 1999. 38–40) A bírósági peres eljárásról szóló filmek is jellemzően több részből állnak, mint pusztán a perben részt vállaló ügyész vagy védő beszéde. Tágabb értelemben és jellemzően egy peres ügyről szóló film is inkább tanácsadó (vagy politikai tanácsadó) beszédnek számít. A bemutató vagy másképp ünnepi jellegű film (mint „beszéd”) is ritkább. Egy film akkor lehet ünnepi, ha például egy, a közösség szempontjából fontos alkalomhoz, nemzeti/állami ünnephez kötődő történelmi eseményt vagy korszakot dolgoz fel fennkölt stílusban. Ilyen a *Föltámadott a tenger – Petőfi és Bem* (1953), az 1950-es évek minden ellentmondásossága ellenére is.

Egyes klasszikus szerzők többféle beszéd típust különböztetnek meg a téma, a retorikai szituáció, a hallgatóság jellege alapján, (Quintilianus 2009, 220) ám a médiaszövegek, filmek korszerűbb kategorizálására tanácsos átvenni W. Lance

Bennett közösségi témák szerinti felosztását. (Bennett 1980. 30–39) Ide tartoznak: 1. *strukturális témák*, melyek a társadalom szerkezetébe vannak beágyazva: foglalkoztatás, infláció, háború és béke; 2. *napi teendők*, amelyeket egy elit- vagy szakértői csoport tesz közügyggyé: drogproblémák, ittas vezetés; 3. *krízistémák*, amelyek a természeti és az ember okozta csapások ellen hívja elő a szükségletet (*exigence*). Természetesen ezek közt lehetnek átfedések, így a kategorizálás nem teljesen pontos. S előfordul, hogy egy film nem vállalja/mutatja nyíltan a témáját, csak implicit módon teszi azt, például a tárgyilagos tájékoztatás szórakoztatás oka/ürügye alatt – ebben az esetben a film és rendezője megszegi a társadalmi szerződést, ugyanis az ideológiai propaganda és manipuláció is implicit retorikai kommunikációs folyamat eredménye. (Cooper 1989. 154; 170–171)

Szerkezet (a dramaturgiai és a retorikai hagyomány szerint)

Részletesen vizsgálható a dramaturgiai, a narratív és a retorikai szerkezet. Meg lehet nézni, hogy a film cselekménye megfelel-e a narrációs elméletek és a történetmesélés alapsémáinak (Bordwell 1996. 16–34; Kovács 2002. 11) vagy a forgatókönyvírás (Field 2011. 182–185) strukturális előírásainak. Ha a szerkezet ilyen hagyományos előírásokhoz nem illeszkedik, fel lehet kutatni, hogy milyen más strukturális elemek szervezik az információkat a háttérben. Ilyen például Jancsó Miklós filmjei esetén a „büntetőnarratíva-mintázat”. (Hirsch 2002. 74) Az is elemzés tárgya lehet, hogy egy film miképp próbálja lebontani a konvencionális struktúrákat. Erre jellegzetes példa a *Szindbád* (1971). Ilyen esetben a szerkezet leírására egyedi felosztást is lehet alkalmazni – összefüggéseket kívántunk bemutatni magunk is a tudatfolyam-szervezésű filmszövegben. (Gelencsér 2002. 64) A túl laza, átláthatatlan szerkezetű filmeknél felértékelődik az archiválás.

Vizsgálható a retorikai szerkezet az alapján, hogy van-e a részek közt a klasszikus retorikák szerinti prolóógus, narráció, tétel, bizonyítás, befejezés, esetleg cáfolat és kitérés? (Adamik 2005. 45–47) Figyelembe kell venni, hogy a beszéd szerkezete hiányos is lehet – Arisztotelész több beszédrésztípust ír le részletesen, kötelezőnek csak a tételt és bizonyítást tartva. (Arisztotelész 1999. 164–178) Egyes szerkezeti formák – akár a filmes dramaturgiai, akár a retorikai gyakorlatban – a konklúziót sem mondják ki, azt a nézőnek kell levonnia. Itt lehet részletesen elemezni olyan szerkezeti összetevőket is, amelyek az egész filmre vonatkoznak vagy vonatkozhatnak (pl. keret, prolóógus, epilógus).

Érvelés a nagyszerkezetben (logikai és/vagy érzelmi haladás)

A műfaji és szerkezeti elemek azonosítása alapján megállapítható, hogy a film nagyszerkezete milyen érvelési típust alkalmaz; a filmszöveg milyen fő logikai és/vagy érzelmi haladási irányt kínál; mi a filmben a lineáris és a globális kohézió alapja; hogyan lép a film egyik filmképről vagy jelenetről a következőre. A retorikai szerkezetet Kenneth Burke épp a logikai vagy érzelmi haladási formák alapján osztályozta: *szillogisztikus haladás, kvalitatív haladás, konvencionális forma, ismétlődő forma, alkalmi vagy kisebb formák*. (Burke 1968. 123–183) A nagyszerkezetet többnyire az első három (részben a negyedik) határozza meg. A *szillogisztikus haladás* oksági vagy célirányos (induktív vagy deduktív), de mindenképpen értelmi, logikai; a *kvalitatív haladás* pedig érzelmi, hangulati alapú. A kettő nem zárja ki egymást: az értelmi és érzelmi alapú érvek keveredhetnek. A nagyszerkezetet meghatározhatja egy *konvencionális forma*: ez a film esetén valamilyen narratív, epikus, dramatikus séma vagy egyedi, alcímekkel tagolt epizodikus felosztás. Az *ismétlődő formák* a nagyszerkezet tekintetében részei lehetnek egy körkörös dramaturgiai formának; előfordulhatnak variációk adott témákra (a több szerzős szkeccsfilmekben); illetve lehetnek önálló, egymással lazán vagy a lineáris struktúrában össze nem függő jelenetek, epizódok (a kabarészerű *blóddli* esetén). Az *alkalmi vagy kisebb formák* azért tényezők a nagyszerkezet vonatkozásában is, mert egyes szimbólumok a film távolabbi pontjain elhelyezkedve kirajzolhatnak egy olyan mintázatot, amely kulcsfontosságú lehet egy mű összejelentésének meghatározásában. (A *Szelíd teremtésben* pl. a szimbólumok allegorikusan felépítenek egy ellen-teremtéstörténetet, a címszeplőt pedig antikrisztusként határozzák meg.)

Tehát ebben a fejezetben elsősorban a nagyobb összefüggéseket és változási irányokat kell megvizsgálni, hogy a haladás érzelmi alapon történik-e (*Emberek a havason*) vagy logikai alapon, pl. a nyomozásban (*Szegénylegények*), esetleg a tudatfolyam szabad asszociációjával, visszaemlékezésekkel (*flashbeck*): *Szindbád* (1971), illetve motívum-összefüggésekkel: *Anyád! a szűnyogok* (1999)? Ebben az alfejezetben a film egészére vonatkozó olyan összefüggések elemzendők, mint a dramaturgiai ívben a feszültség fokozása, csökkenése, lebegtetése. Itt is lehet tárgyalni a film címét vagy a keretet, prologust, epilógust (ha van, és ha vizsgálatuk valamiért relevánsabb, mint máshol).

Érvelés a középső szerkezetben (toposzok)

A középső szintű dramaturgiai egységekben (epizód, jelenet vagy fordulat) érdemes fókuszálni a jelenetépítés logikájára, akár képi, verbális vagy vegyes eszközökkel történik. Retorikai szempontból több lehetőség kínálkozik. Legkézenfekvőbb megvizsgálni a toposzok logikai kezelését. A toposzok vagy közhelyek vagy pedig általános érvforrások: meghatározáson, összehasonlításon, viszonyokon, körülményeken alapuló érvek. (A. Jászó 2012. 179) Martha Cooper Piaget pszichológiai kutatásaira hivatkozva négy domináns mintát azonosít, miszerint az emberek olyan kapcsolatokat tartanak ésszerűnek, és ismernek fel vagy el, amelyek 1. *hasonlóság*ból; 2. *osztályozás*ból; 3. *felosztás*ból; 4. *okadás*ból erednek. (Cooper 1988. 66)

A négy közismert gondolkodásmintát Cooper táblázatba is foglalja (1989. 80):

	Az érv típusa	A használt tipikus nyelv
Hasonlóság	példa alapján, analógiával	X olyan, mint Y.
Osztályozás	nemmel (genusszal), definícióval	Minden X Y, Egyik X sem Y.
Felosztás	a dilemma szerint	Vagy X Y, vagy X Z.
Ok	ok, jel, korreláció által	Ha X, akkor Y. Amikor X, akkor Y.

Az érvelés legismertebb struktúrája a Toulmin-modell, amelyet sokan átvettek és továbbfejlesztettek, Bencze Lóránt részletesen el is magyarázza. (Bencze 2003. 13–29). A modell hat eleme: 1. követelés (*claim*); 2. adat, bizonyíték (*ground, data*); 3. állítás vagy igazolás (*warrant*); 4. háttérinformáció, segítség (*backing*); 5. cáfolat (*rebuttant*); 6. minősítő (*qualifier*). (Toulmin 1969. 94–107) A legfontosabb ezek közül a *minősítő* és az *állítás*. Az érvelő adatokat, statisztikákat használhat fel, igazolhat valamit valamilyen logikával. Az állítást meg lehet erősíteni egy nem igazolható cáfolattal; és támogatásként meg lehet erősíteni például egy adatforrás, egy tanú szavahihetősége révén. A Toulmin-modell kissé leegyszerűsített változata a valóságban előforduló bizonyítási eljárásoknak. Egyes állítást több adattal, háttérinformációval kell bizonyítani vagy cáfolni. Ezen kívül bizonyos adatok szintén állításnak minősülnek, amelyeket egy másik Toulmin-modellben kell igazolni. A modellt Cooper többszintesre bővítette. (1989. 57–61)

A retorika és általában a nyilvános kommunikáció, köztük a film is gyakran használ gyakorlati érvelést. Ez abban áll, hogy a logikai bizonyítás egyik előfeltételét (premisszáját) a rétor a valószínűségre vagy az ismertségre hagyatkozva

elhagyhatja. Nincs idő és szükség minden részlet, adat bizonyításra egy beszédben (filmbe). A mű ilyenkor hiányos szillogizmussal (*enthümémával*) él. (Arisztotelész 1999. 31; 34–38; 121–122) Arisztotelész példája: Minden athéni szeret vitatkozni. Szókratész athéni. Ebből következik: Szókratész szeret vitatkozni. Az indoklás nagy premisszája (*minden athéni szeret vitatkozni*), nem cáfolhatatlan igazság, csupán valószínű állítás, az emberek mégis elfogadják az ilyen érvelést. A nagy premissza valószínűségi szintű érvényessége lehetőséget ad a manipulációra, mert amíg a hallgató, néző a logikai következtetést elvégzi, megfellelkezhet arról, hogy a nagy előfeltétel érvényességét ellenőrizze.

A meggyőzés folyamatában meg lehet vizsgálni az *enthüméma* és a Toulmin-modell összes elemének érvényességét. Lehet kezdeni az adattokkal, a tényyszerűséggel, folytatni a logikával, érvényes-e az állítás az adatok függvényében, szavahihető-e a tanú, az elbeszélő, az állítás cáfolható-e stb. Nem egyszerű feladat megállapítani, hogy mi minősül kis- vagy középső szintű szerkezeti elemnek. Az időhossz és a felhasznált információk mennyisége adhat támpontot. A középső szintű szerkezeteknél nem az a fontos, hogy az összes ilyen egységet elemezzük. A műfaj, szerkezet és stílusesszók összessége segíti a rálátást az egész filmre. Ehelyütt két-három középső szintű szerkezeti elemet, jelenetet vagy epizódot kell elemezni, amelyek különbözőek vagy nagyon szorosan összefüggenek, egymásra utalnak, s jellemzik a film érvelésének a legfontosabb típusait.

Az enthümematikus érvelést lehet vizsgálni a kisszerkezeti elemek között is, hiszen két filmkép között, vagy akár egy filmképen belül (alakzat vagy szóképek) is megvalósulhat a hiányos szillogizmus.

Érvelés a kisszerkezetben (stílus)

Ez az egyik legfontosabb, terjedelmi szempontból akár a legszélesebb elemzői rész. A film ugyanis elsősorban képekből áll, az információk döntő többségét a képek közvetítik, a hatáskeltésben a legexpresszívabb a képiség. A szöveg – az írott és hangzó is – csak ritkán, szélsőségesen esetben tolakszik a képi világ elé.

A kisszerkezet a film legkisebb egységeit és az azok közti összefüggéseket jelenti: a pillanatképpel reprezentálható *filmképet*; a képen belüli és a képek közötti kompozicionális összefüggéseket. Jellemzően a kisszerkezeti egységekben és azok között figyelhetők meg a képi retorikai alakzatok és trópusok. Egyes hagyományos filmtípusokban az alakzatok és trópusok nem kapnak jelen-

tós szerepet, mert a kompozíciós elemek a filmnyelvi képszerkesztési elbeszélői konvenciók részei. Viszont a művészi igényű filmekben és a modernizmus újtó, paradigmaváltó alkotásaiban a képi retorikai alakzatok és trópusok kiemelt szerepet játszanak, mert az alkotók ezeknek a konvencióknak az enyhébb vagy durvább megsértését jelentésteremtő eszközöknek tekintik. Ilyen egy nem szokványos kameraállás vagy keretezés (alacsony, dőlt, stb.), illetve a hagyományos elbeszélő filmben került, tiltott kamerába tekintés.

Az alakzat és trópus olyan kiemelt része a (képi) retorikának, hogy egyes iskolák a retorikát magát is az alakzattannal azonosítják. Ilyen a liège-i *μ-csoport* és követőinek irányzata. (Adamik 2005. 148) Az alakzatok és trópusok a képek és mozgóképek elemzésében még messze ki nem aknázott módszer. A képi retorikai elemzések többnyire konkrét, nagyon behatárolt korpuszt elemeznek, pl. reklámokat (Moriarty 2010. 85–107; Barthes 2010. 109–124; Wiliamson 2010. 125–146), sztárimázst (Fiske 2010. 367–387), újságfotókat (Kaplan 2010. 100–114), újságok címlapjait. (Smith 2010. 63–80) A filmes retorikai elemzések jellemzően megmaradnak az adott mozgóképek fogalmi szintjének megragadásánál és értelmezésénél. Történelemeket elemeznek és azon keresztül az érvelést vizsgálják. (Walton 2007) A képek szintjéig kevés filmet elemző retorikus jut el, és ha igen, akkor nem feltétlenül illusztrálja a kép szintjén azonosított összefüggéseket pillanatképekkel. (Cooper 1989) Walton és Cooper sokat idézett könyveiben egyetlen képmelléklet sincs a vonatkozó filmekből az elemző fejezetekben. Cooper elemez ugyan képi összetevőket (Cooper 1989. 193–215), de csak szöveges leírás alapján. Egyes képek esetén valóban elegendő a szöveges leírás, az esetek többségében azonban szükséges megmutatni a képet a szemléletesség és bizonyítás miatt.

Ha a képek és képi alakzatok, trópusok kiemelt szerepet kapnak a filmben, összefüggéseik a jelentés elemzésének és megfejtésének gazdag tárházát kínálják. Míg például a montázsajtákból Eisenstein is mindössze hatot azonosított (Eisenstein 1964. 111–123), alakzatokból és trópusokból összesen több tucatnyi van. Az alakzatok és trópusok előnye azért nagy a montázslemeléssel szemben, mert ezek nemcsak két, vágással elválasztott és egyben összeillesztett kép között teremtenek összefüggést, hanem képen belül vagy motivikusan a film két vagy több távoli pontja között is. A hiány (*elleipsisz*) alakzata egyetlen filmképen, de egy egész jeleneten belül is érvényre jut, amikor Szindbád francia négyest jár két nővel (vagyis hármásban táncolnak négyest). Az *elleipsisz* alakzata jelöli két filmnyelvi szinten is a Szindbád és a nők közti aszimmetriát.

A retorikai alakzatok és trópusok vagy más, kisebb stíluselemek vizsgálata a képiséget kreatívan és innovatívan kezelő filmek esetén az elemzés alapját adhatja. Noha a retorikai elemzés több rétegű, egy kisebb elemzés (pl. kritika) vázát meghatározhatja a legfontosabb alakzatok és trópusok értelmezése a film szövegén végighaladva, a megfelelő részeken utalva nagyobb szerkezeti egységekre, azonosítva az érvelés jellegét, eredményét. Itt is fontos tehát, hogy az elemző ne csupán azonosítsa a képi jelenségeket, összefüggéseket, hanem állapítsa is meg azok jelentését a helyi érték és a film egészének tükrében. Az egész a részletek függvényében érthető meg, a részletek pedig az egész vonatkozásában. A retorikai alakzatok és trópusok azonosítása bizonyos filmtípusok esetén – ilyen a *szimbolikus-retorikus film* – kirajzolja a film első megközelítésre esetleg nem feltűnő jelentésstruktúráját. Elemzéskor motívumokat és összefüggéseket kell keresni. A *Nekem lámpást adott kezembe az Úr Pesten* (1998) című filmben Jancsó Miklós, de a két fő rezonőr, Kapa és Pepe is jelképesen háromszor halnak meg. Ezek a „motívumok” nem egymás mellett állnak, hanem szétszórva a filmben. Együttesen azonban kirajzolnak egy mintázatot: a halhatatlan, örökéletű táltosok rituális beavatási szertartásának gyakorlatát. (Pócs 2002. V.), melyek a megistenülést jelképezik.

Előadásmód, színészi játék

A játékfilmekben nemcsak a szereplőknek van „előadási módjuk”, hanem magának a filmnek is. A mozgóképek ritmusának adagolása, a kötőelemek megléte vagy elhagyása egyfajta „beszédmódot” eredményez, ahogyan a film rendezője a vágóval együtt „előadja” az elrendezett anyagot. Nem véletlenül nevezik a vágót vágórendezőnek is. A film ritmikai és a központozásnak megfelelő illesztési tagolása is vizsgálható, különösen, ha nem fért bele a műfaji vagy szerkezeti elemzésbe. A színészi játék nem mindegyik filmtípusban azonos jelentőségű. Épp a *szimbolikus-retorikus film*ben az antipszichologizmus jegyében kevesebb alakítási feladat hárul a színészekre. Vagy egyes szerepekben épp több, ha a kabaréjellelű *blódliben* szereplő Kapa (Mucsi Zoltán) és Pepe (Scherer Péter) színészkedéseire gondolunk. Kevésbé számít alakításnak, de nehéz feladat a nem színészek szerepeltetése a filmekben, akiknek saját magukat kell adniuk, a való életnek megfelelően. A színészi játék esetükben is vizsgálható: megvalósult-e a modell önmagát képviselő létezése a kamera előtt. Ugyancsak vizsgál-

ható a filmek egészében a modellek vagy az antipszichologizmus alapján redukált emberek *éthoszának* jelentésképző és meggyőző szerepe.

A hallgatóságra tett hatás (*pathosz*)

Fentebb az érvelés logikai oldalú vizsgálata került előtérbe. A nagy-, középső és kisszerkezetben történő érvelés is részben az érzelmi hatásra irányul, alább azonban azt az érzelmi hatást azonosítjuk, mely a meggyőzés közvetlenebb, érzékibb eszköze. A hatás (*pathosz*) ugyanis jellemzően valamilyen szerkezeti szintű „érvelés” révén valósul meg. Lehet elemezni egy-egy filmkép, alakzat vagy jelenet feltételezett vagy visszajelzésekből kiolvasott érzelmi hatását; utalni a korábban elemzett részekre, vagy újabbakat vizsgálni, kifejezetten a hatásra fókuszálva. Itt szerepelhetnek a filmre adott kritikai reflexiók, beszámolók sikerről, botrányról, nézettségre vonatkozó adatokról stb. Az elemző alapos kutatás és értelmezői gyakorlata alapján bátran levonhatja következtetését az érzelmi hatás lehetséges szándékairól és eredményeiről. Vajon a rendező miről akarja meggyőzni a nézőket, milyen eszközökkel, korrekt vagy manipulatív módon teszi-e azt? Külön figyeljünk arra, hogy „a jó érvek etikusak” (Cooper 1989. 135), és jó esetben találkoznak a hallgatóság értékrendjével.

Brockriede és Ehninger nyomán Cooper (1989, 57) új terminusokat használ a *pathos*ra, miként a *logosz*ra és *éthosz*ra is. A *pathos*znak a motiváló (*motivational*) érvelés felel meg. Ennek során az adatokat a pszichológiai állapothoz, a hallgatóság belső szükségletéhez igazítják. Ezek elsősorban kedvező viszonyulások belső szükségletekhez és közösségi értékekhez. Cooper idézi Packard listáját az amerikaiak nyolc rejtett szükségletéről (Cooper 1989. 81): 1. érzelmi biztonság; 2. az érték viszontbiztosítása (visszajelzés); 3. az ego kielégítése; 4. szeretett tárgyak (illetve emberek és állatok); 5. az erő érzete; 6. gyökerek; 7. halhatatlanság; 8. kreatív megnyilvánulási alkalmak. Packard listája nem teljes, és az adott értékek együttese mindig egy adott közösséget jellemez, adott időszakban. Vannak köztük általánosabb és specifikusabb motivációk, mint az érzelmi biztonság, de pl. az ego kielégítése mint motiváció jelentős mértékben kultúrafüggő. Cooper egy 1830-as tanulmányt idézve (1989. 86) mutatta be: régebben több más motiváció is kiemelt értéknek számított (pl. a puritánság, a humor és a hazaszeretet).

A rendező (a narrátor és a rezonőr) éthosza

Az érvelés három fő forrása a *logosz*, *pathosz* és *éthosz*. Arisztotelész az utóbbit emeli ki: „a legfőbb bizonyíték a jellem”, különösen a tanácsadó beszédben. (Arisztotelész 1999. 33) A film előadásakor a rétor (rendező) csak közvetetten van jelen. Cooper az *éthoszt* tekintélyadó igazolásként (*authoritative warrants*) is figyelembe veszi. (Cooper 1989. 57) A meggyőzésre törekvők úgy állapítják meg az adatok és az állítás közötti kapcsolatot, hogy megmutatják, miért lehet bízni az adatokban (referálva az adatok forrásának tekintélyére, megbízhatóságára). Az érv akkor működik, ha a hallgatóság hisz az érvelő tekintélyben. Lehet *éthosza* és hitelesítő ereje egy személynek és egy csoportnak (szervezetnek) is.

A film értelmezésénél adekvát módon figyelembe lehet venni a rendező és az alkotótársak nyilatkozatait, elméleti munkáit, világnézeti, etikai tárgyú vagy bármely közéleti megnyilvánulását. A rendező *éthosza* kiemelt szerepet kap az olyan filmekben, amelyek tartalmazznak szerzői önreflexiót (pl. ha a rendező maga is megjelenik a filmben). Nem egyezik meg ugyan az életben és a filmvásznon feltűnő rendező személyisége (a viszony minden film esetén külön vizsgálendő), de mindenképpen minősített önreflexióról van szó.

Itt tárgyalhatjuk a szerzői *éthosz* közvetett megnyilatkozását. Az *éthosz* része az is, ha egy szereplő helyett a film alapszövege állít valamit. (Az *Anyád! a szűnyogokban* Emese megharap valakit, akinek folyni kezd a vér a szájából: a filmkép vagy epizód alapján ő vámpír.) A szerzői *éthosz*hoz tartoznak a *narrátor*, az *alteregók* és *rezonőrök* megnyilatkozásai, ha vannak ilyen szereplők a filmben. A *narrátor* személyes személytelenséggel (objektivitással) közvetít, a *rezonőrök* és *alteregók* a cselekményben való jelenléttel, egyedi színezettel. *Rezonőrnek* és szerzői *alteregónak* minősül például Szindbád Huszárik Zoltán filmjében, mivel íróként határozza meg magát, és reflektál önmagára, illetve a filmre. Ugyancsak a szerzői (rendezői) *éthosz* kivetülése a bohóc páros Kapa és Pepe megnyilvánulásainak összessége Jancsó Miklós 1998–2010 között készült filmjeiben.

Összegzés

Hosszabb elemzések esetén nem elegendő egy mondatnyi vagy rövid bekezdésnyi összesítés, hiszen az alfejezetekben tárgyalt szempontrendszerek mindegyikében kell lennie legalább egy-egy bizonyított állításnak, melyekre az ösz-

szegzésben is utalunk. Egyedi struktúrákra építő filmek elemzésénél is szükség van az egységes és általános szempontrendszerre, az egyes pontok tanulságait, következtetéseit korrelatív viszonyba állítjuk egymással, ügyelve rá, hogy tartalmat és formát egymás tükrében és kölcsönhatásában elemezzünk, nem mellőzve az etikai értékelést sem.

IRODALOM

- ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna (2012): *A retorikai elemzésről*. In: MARKÓ Alexandra (szerk.) *Beszédtudomány. Az anyanyelv-elsajátítástól a zöngelkedési időig*. ELTE Bölcsészettudományi Kar – MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- ADAMIK Tamás (2005): *Az ókori retorika*. In: ADAMIK Tamás – A. JÁSZÓ Anna – ACZÉL Petra: *Retorika*. Osiris, Bp., 17–121.
- ADAMIK Tamás (2005): *Retorika az újkortól napjainkig*. In: A. JÁSZÓ Anna – ACZÉL Petra: *Retorika*. Osiris, Bp., 140–150.
- ANTIK Sándor (2010): *Vizuális megismerés és kommunikáció*. Egyetemi Műhely Kiadó. Bolyai Társaság. Kolozsvár.
- ARISZTOTELÉSZ (1999): *Rétorika*. Telosz Kiadó, Bp.
- BARTHES, Roland (2010): *A kép retorikája*. In: BLASKÓ Ágnes – MARGITHÁZI Beja (szerk.): *Vizuális kommunikáció szöveggyűjtemény*. Typotex, Bp., 109–124.
- BENCZE Lóránt (2003): *Stephen Toulmin és a bizonyítás természete*. In: A. JÁSZÓ Anna – ACZÉL Petra (szerk.): *A modern retorikai bizonyítás*. Trezor, Bp., 13–29.
- BITZER, Lloyd (1968): *The rhetorical situation*. In: *Philosophy and Rhetoric* 1. 1–14.
- BÓDY Gábor (2006): *Egybegyűjtött filmművészeti írások I.*; szerk.: Zalán Vince. Akadémiai, Bp.
- BORDWELL, David (1996): *Elbeszélés a játékfilmben*. Magyar Filmintézet, Bp.
- COOPER, Martha (1989): *Analyzing public discourse*. Waveland. Prospect Heights. Illionis.
- CORBETT, Edward P. J., ed. (1969): *Rhetorical analyses of literary works*. Oxford University Press. New York – London – Toronto.
- EISENSTEIN, Szergej (1964): *Montázsstípusok, Forma és tartalom I*. Magyar Film tudományi Intézet, Bp., 111–123.
- FIELD, Syd (2011): *Forgatókönyv. A forgatókönyvírás alapjai. Kalauz lépésről lépésre az ötlettől a kész filmig*. Cor Leonis Films Kft., Bp.
- Filmévkönyv 2000. A magyar film 1999-ben*. Sós. B. Péter (szerk.) Magyar Filmintézet, Bp.
- FISKE, John (2010): *Madonna*. In: BLASKÓ Ágnes – MARGITHÁZI Beja (szerk.): *Vizuális kommunikáció szöveggyűjtemény*. Typotex, Bp., 367–387.
- GELENCSÉR Gábor (2002): *A Titanic zenekara. Stílusok és irányzatok a hetvenes évek magyar filmművészetében*. Osiris, Bp.
- GÓSY Mária (2005): *Pszicholingvisztika*. Osiris, Bp.
- HIRSCH Tibor (2002): *Bosszúálló és bosszúatlan konszenzusok, Rettenet-színház Jancsónál*. In: *Metropolis* 2002/I., 44–79.

- HORECZKY Krisztina (1998): Ezredvégi vízió, epizódfilm vagy blóddli? Jancsó Miklós újra forgat (*Nekem lámpást adott kezembe az Úr – Pesten*). *Magyar Nemzet*, 1998. augusztus 26.
- HORKHEIMER, Max – ADORNO, Theodor W. (1990): *A felvilágosodás dialektikája. Filozófiai töredékek*. Gondolat, Bp.
- KAPITÁNY Ágnes – Kapitány Gábor (2002): *Magyarságszimbólumok*. Európai Folklor Intézet, Bp.
- KAPLAN, Stuart (2010): Vizuális metaforák a divatcikkek nyomtatott reklámképein. In: *Enigma* 2010. – *Vizuális retorika* tematikus szám. XVII. évfolyam, 64. sz., 100–114.
- Központi Statisztikai Hivatal (KSH): a 2011. évi népszámlálás adatai a vallási hovatartozás szerint.
http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_vallas
- Marcus Aurelius Antonius római császár elmélkedései. Kossuth, Bp.
<http://mek.oszk.hu/00600/00606/00606.htm>
- MORIARTY, Sandra (2010): *Vizuális szemiotika – elmélet*. In: BLASKÓ Ágnes – MARGITHÁZI Beja (szerk.): *Vizuális kommunikáció szövegyűjtemény*. Typotex, Bp., 85–107.
- Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság – Magyarországi filmek forgalmazási adatai:
http://nmhh.hu/tart/kereses?HNDDTYPE=SEARCH&name=doc&page=1&fld_in_content=1&fld_title=&fld_sort=score&fld_keyword=filmstatisztikak_20042011
- PERELMAN, Chaím (2009): *L’empire rhétorique. Rhétorique et argumentation*. Paris. Librairie philosophique J. Vrin.
- PINTÉR Judit – SZABÓ István (1998): Pályatársak Szóts Istvánról. A példa képei. *Filmvilág*, 1998/6., 16–22.
- PÓCS Éva (2002): *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán*. L’Harmattan, Bp.
<http://www.tankonyvotar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-nephit-kozep/ch05.html>
- QUINTILIANUS, Marcus Fabius (2009): *Szónoklattan*. Pesti Kalligram Kft., Bp.
- SMITH, Ken (2010): Az észlelés és az újságoldal. Kritikai elemzés. In: BLASKÓ Ágnes – MARGITHÁZI Beja (szerk.): *Vizuális kommunikáció szövegyűjtemény*. Typotex. Bp., 63–80.
- SZABÓ Z. Pál (2008): „A film: kép” Jancsó Miklós [1., 2.]. *Filmkultúra*. 2008.
<http://www.filmkultura.hu/regi/2008/articles/essays/jancso2.hu.html>
- Szlanárs Emese. 2000. „Szabadon és nyíltan beszélni, ha felvállalja azt az ember”. Interjú Jancsó Miklóssal. Port. 2000. március 21. http://port.hu/pls/w/general.article?i_article_id=6210
- TÁRNOK János (1978): *A magyar játékfilmek nézőszáma és forgalmazási adatai 1948–1976*. A Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum és a Mokép közös kiadványa, Bp.
- WALTON, Douglas (2007): *Media argumentation*. Cambridge. University Press.
- WILLIAMSON, Judith (2010): „Reklámmunka”. In: BLASKÓ Ágnes – MARGITHÁZI Beja (szerk.): *Vizuális kommunikáció szövegyűjtemény*. Typotex, Bp., 125–146.

Kapcsolódó irodalom:

- BURKE, Kenneth (1945/1969): *A grammar of motives*. University of California Press. Berkeley.
- BURKE, Kenneth (1968): *Counter-statement*. University of California Press. Berkeley.

Rövidítések jegyzéke:

- KSH – Központi Statisztikai Hivatal
NMHH – Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság

A berlini nyilvánosság az 1920-as években II.*

A vincellérek pártfogója: a Hermes-eset

II. Vilmos, az utolsó német császár 1918. november 11-én elhagyta Németországot, azonban alig telt el hét anélkül, hogy a német újságok ne írtak volna róla. Az első világháború győztese többször kérték a háborús bűnökkel megvádolt uralkodó kiadatását, de a holland kormány ezt minden alkalommal megtagadta. Kérték viszont Vilmostól, hogy politikai tevékenységet ne folytasson, és engedély nélkül ne hagyja el átmeneti lakóhelyét. Nem volt könnyű számára végleges lakhelyet találni, mert Viktória királynő unokája válogatósnak bizonyult. Végül 1919 novemberében elkezdődhetek az Utrecht közeli Doornban az átépítési munkálatok, ahová a következő esztendő májusában beköltözhetett feleségével. A weimari köztársaság kormánya nagyvonalú gesztust gyakorolt, mikor engedélyezte, hogy kastélyaiból és palotáiból Hollandiába szállíttassa az összes mozdítható vagyonát. 1920 májusában a 25 vasúti kocsiból álló első szerelvény útját felfokozott érdeklődés kísérte. Az újságok nyáron és ősszel folytatták a beszámolóikat, mert a német közönség hol rokonszenvvel, hol pedig ellenszenvvel kísért érdeklődése nem csillapodott volt uralkodójuk iránt. A képes beszámolókból aztán megtudhatták, mekkora pompával és eleganciával rendezték be a doorni villát.

Október közepén a volt császárról szóló híradásokat háttérbe szorította a hír, miszerint Andreas Hermes miniszter saját céljaira használta az általa vezetett Birodalmi Élelmezési és Mezőgazdasági Minisztérium forrásait.¹ Néhány nap elteltével már arról szóltak a tudósítások, hogy a minisztériumban korrupctisztviselők igazgatják az új köztársaság ügyeit, és Hermes miniszter úr maga

* Jelen írás a *Mediárium* előző számában megjelent, a 20-as évek Berlinjének nyilvánosságát bemutató tanulmány önálló fejezetként is olvasható folytatása.

¹ Der Bestechliche. *Vorwärts*, 1920. október 15.; Krise im Reichsernährungs-Ministerium?. *Vossische Zeitung*, 1920. október 15.; Ein bestechlicher Beamter. *Berliner Lokal-Anzeiger*, 1920. október 15.; Krisis im Reichsernährungsministerium? *Kreuz-Zeitung*, 1920. október 16.

is megveszthegethető. Sőt azt is olvasni lehetett, hogy állami pénzből fizették két új gépkocsijának beszerzését és az otthoni dolgozószobáját is közpénzből re-nováltatta.² A miniszter védelmébe vette az ügyben eljáró tisztviselőt.

Andreas Hermes mezőgazdasági és közgazdasági tanulmányokat folytatott Bonnban, Jénában és Berlinben. Tanulmányai befejeztével Franciaországban és Olaszországban dolgozott, majd hosszú szakmai utazásokat tett Dél-Amerikában. Sokrétű múltbéli tapasztalatainak és jó szervezőképességének köszönhetően 1919-ben meghívást kapott a gazdasági minisztériumba, amelynek magas rangú tisztviselője lett. A következő évben kinevezték az újonnan szervezett Birodalmi Élelmiszer- és Mezőgazdasági Minisztérium vezetőjévé. Nem sokkal miniszteri kinevezése előtt belépett a Centrum Pártba. Hermes szakmai hozzáértése jelentősen hozzájárult a világháború győztes hatalmai által meghirdetett élelmiszerblokádk okozta válság kezeléséhez. A szakminisztérium életre hívása arról árulkodott, hogy az országos élelmiszerellátás területén kialakult súlyos helyzet a békeszerződés aláírásával nem szűnt meg. Nehezítette a helyzetet, hogy a diktátum rendelkezései szerint Németországnak jelentős mennyiségű mezőgazdasági terméket kellett jóvátételként külföldre szállítania.

Az októberben kirobbant korrupciós skandalum hátterében alighanem a weimari koalíciós kormányból nyáron kilépett szociáldemokraták (SPD) és a kormányzó Centrum Párt közötti vita állt, ugyanis a háború utáni gazdasági újjászervezés kulcsfontosságú kérdéseit különböző módon ítélték meg. Ez az ellentét kitapintható volt a szociáldemokraták 1920 októberében megtartott pártnapján elhangzott vitában. Otto Braun, aki Poroszország szociáldemokrata miniszterelnöke volt és egyben a tartományi mezőgazdasági tárca vezetője is, erőteljesen kritizálta a volt koalíciós partner mezőgazdasággal kapcsolatos intézkedéseit és további terveit. A bíráló egyértelműen Hermesnek szólt, hiszen ő irányította a Centrum Párt agráriummal kapcsolatos átalakítási terveit. A szociáldemokrata politikus szerint Hermesből hiányzott a kompromisszum-készség, majd azt vetette a szemére, hogy elképzeléseivel csak a vesztfáliai nagybirtokosok érdekeit szolgálja. Braun azonban nem csak általánosságban kritizálta a birodalmi minisztert. Hangsúlyozta, hogy a kistermelők támogatásának csökkentése, majd pedig eltörlése a tőkeerős nagyvállalkozók számára behozhatatlan versenyelőnnyel jár, s ez már rövidtávon is az élelmiszerárak meredek emelkedéséhez vezet. A porosz miniszterelnök azzal is megvádolta

² Ein Zentrumsminister. *Freiheit*, 1920. október 19.

politikustársát, hogy az általa vezetett minisztériumban olyan magas rangú tisztviselő is dolgozik, akiről teljes bizonyossággal állítható, hogy megvesztegették, s Hermes minderről tudott. A korruptnak mondott tisztviselő nevét nem árulta el, és a bizonyítékokat sem tárta a nyilvánosság elé. (Klein 2014. 159) Braun ezzel a támadással vágott vissza Hermesnek, aki nem sokkal korábban bolsevista plánumnak titulálta Braun elképzeléseit. A Centrum párti miniszter a hadigazdálkodásra jellemző struktúra gyors lebontása mellett érvelt, és a piacgazdaság felé tervezett nyitni, így ellenzett minden olyan lépést, amely a magántulajdon gyengítésére adott volna alkalmat. (Barmeyer 1971. 5)

Ugyanezen a fórumon Braun párttársai is hevesen támadták Hermest. A nép kártevőjeként emlegették, aki hibás elképzeléseit ráadásul gyors ütemben, türelmetlenül akarja megvalósítani. A kapkodás mögött a Centrum Párt privatizációs trükkjeit gyanították. Attól tartottak, hogy Hermes a saját pártja mögött felsorakozó agrár-nagyvállalkozók érdekei szerint cselekszik. A hozzászólók kezdeményezték, hogy az SPD a Reichstagban nyújtson be bizalmatlansági indítványt Hermes ellen. A pártnapi voksolás egy szavazatnyi különbséggel azt az eredményt hozta, hogy a szociáldemokrata frakció alaposan vizsgálja meg az elhangzott vádakot és készítse el a bizalmatlansági indítványt. (Dowe 1980. 173) A szoros eredmény mögött felsejlett az SPD-n belüli korábbi viták lezáratlansága. A párt megosztott volt abban, hogy a hadigazdaságot milyen lépések mentén és ütemezéssel alakítsák át, s milyen mértékű és természetű legyen az állam szerepvállalása. Két évvel a háború befejezését követően a párton belüli vita még mindig nem dőlt el. Ez a helyzet lehetőséget kínált a Centrum Párt gazdasági hátszágának gyengítésére.

Az SPD pártnapján elhangzott vádakot a párttal rokonszenvező sajtóorgánumok nagy terjedelemben hozták. Nem annyira a konkrét bizonyítékok tárlásában jeleskedtek, hanem Hermes miniszteri kinevezésének körülményeit és okait firtatták. Megjelent a sajtóban egy 1919 decemberére datált levélrészlet, amelynek a címzettje Matthias Erzberger, alkancellár és birodalmi pénzügyminiszter volt. A levél írói Centrum párti parlamenti képviselők voltak, akik az alkancellár figyelmébe ajánlották Andreas Hermest. A leendő minisztert jó megjelenésű férfiként írták le, aki ékesszólásával képes sokakat megszólítani, de mindenekelőtt olyan jó katolikusként jellemezték, aki még nagy szolgálókat tehet a pártjának.³ A lap Hermes miniszteri kinevezését egyenesen ebből a

³ Ein Zentrumsminister. *Freiheit*, 1920. október 19.

levélből vezette le. A cikk azzal a végkövetkeztetéssel zárult, hogy csakis a polgári pártok soraiban fordulhat elő, hogy egy fontos poszt betöltője nem szakmai alkalmasság, hanem vallási hovatartozás alapján nyeri el tisztségét.⁴

Az újságok folyamatos híradásainak eredményeként a parlamenti képviselőkkel rendelkező pártok némelyike témává tette a Hermes-ügyet a Reichstagban is. A szociáldemokraták mellett az USPD (független szociáldemokraták) valamint a kommunista képviselők is heves támadásokat intéztek Hermes és a Centrum Párt ellen. A politikai vita oda vezetett, hogy 1920. december 15-én felállítottak egy parlamenti vizsgálóbizottságot, amely feladatul kapta, hogy válaszolja meg a következő kérdéseket: 1. vannak-e olyan agrárkörök a miniszter mögött, amelyek érdekeltségeit a miniszter kiemelten védelmezi, 2. igaz-e a sikkasztás vádja a miniszterrel szemben, és végül 3. történtek-e korrupciós esetek a minisztériumban.

A sajtó nagy teret szentelt már a vizsgálóbizottság felállításának is. A baloldali elkötelezettségű lapok a kapitalista nagyvállalkozóval szembeállított kispolgár és munkás ellentéteként írták le az esetet, olyan harcként, amelyben az alávetett rétegek védelmét csakis a szociáldemokraták és a kommunisták vállalják fel.⁵ A politikai ellenfeleket csalóként és uzsorásként bélyegezték meg, akik egyéni boldogulásukat keresve nem törődnek a leszakadt társadalmi rétegekkel, közvetve pedig az ország érdekeivel sem.⁶ A baloldali újságok közül egyedül a többségi szociáldemokraták lapja volt az, amelyik a durva hangvételel, ám mindössze általánosságokat hangoztató kritikák mellett tényközlésre is vállalkozott. A *Vorwärts* az egyik vezércikkében megnevezett olyan személyeket, akiket kapcsolatba hozott Hermes korrupciós ügyével. Gustav Rösicke, a Gazdaszövetség elnöke mellett Nikodem Caro, a Bajor Nitrogénművek vezérigazgatója került a célkeresztbe.⁷

Rösicke személyén keresztül lehetett kapcsolatot teremteni Hermes és a nacionalista politikai körök között, hiszen a Gazdaszövetség elnöke a Német Nemzeti Néppárt egyik befolyásos, jelentős agrárérdekeltségekkel rendelkező parlamenti képviselője volt. Rösicke politikai pályafutását könnyen fel lehetett olyan színben tüntetni, mint aki minden politikai rendszerben megtalálja a maga számítását. 1916 nyarán, azaz nem is olyan régen, Rösicke még a szélső-

⁴ Ein Zentrumsminister. *Freiheit*, 1920. október 19.

⁵ Bürgerliche und proletarische Ernährungspolitik. *Rote Fahne*, 1920. december 16.

⁶ Politische Übersicht. Braun contra Hermes. *Rote Fahne*, 1920. december 8.

⁷ Aus Hermes Ministerium. *Vorwärts*, 1920. december 8.

séges háborúpártiak egyik szószólójaként heves támadást indított a német hadsereg tehetetlen vezetői ellen azt követelve, hogy a hadsereg vezetését adják át Hindenburg és Ludendorff tábornokoknak. Caro esetében ezt a politikai szálát nem lehetett felmutatni, viszont mint jelentős gazdasági érdekeltségekkel rendelkező részvénytársaságok vezetőjét ahhoz a Hermes mögötti körhöz kapcsolták, akiknek az érdekeit a miniszter kiemelten figyelembe veszi. Nem mellesleg, Caro professzor a mésznitrogén ipari előállítási eljárásának egyik kidolgozója volt. Német vegyészek ezekben az években több hasonló eljárást is kidolgoztak, melyekkel összehasonlítva nem a Caro-féle mechanizmus bizonyult a legmegfelelőbbnek. Ennek ellenére, részben az állami támogatásoknak köszönhetően, az ipar sokáig alkalmazta.

A Birodalmi Élelmezési és Mezőgazdasági Minisztérium korrupcióval vádolt tisztviselőjének Otto Braun által korábban elhallgatott nevét is a sajtóorgánumok hozták nyilvánosságra. Erich Augustint, a minisztérium magas rangú köztisztviselőjét azzal vádolták, hogy legkisebb gyermeke keresztelőjére hatezer birodalmi márkát fogadott el a Német Agrárszövetség ügyvezető igazgatójától.⁸ Augustin politikai támadásként értékelte az újságokban megjelent híradásokat. Később azonban elismerte, hogy ezer márkát valóban kapott a fent nevezett személytől, de tagadta, hogy bármiféle ellenszolgáltatást nyújtott volna az összegért cserébe. Néhány nap elteltével Augustin úgy nyilatkozott, hogy időközben szerzett róla tudomást, hogy a felesége fogadta el a nagy összegű adományt. Az újságok tényként írtak a minisztériumban dolgozó további köztisztviselőkhöz köthető esetekről is, és újra a *Vorwärts* hozta le a baloldal által meggyanúsítottak neveit.⁹ Az egyes esetekről nem mint elszigetelt ügyekről írtak, következképpen az olvasók úgy rakták össze a híreket, hogy a minisztérium vezetőségének tudta nélkül nem fordulhatott volna elő a szinte ipari méretekből zajló veszteségek sorozata.

A nyilvánosságra került hírek arra kényszerítették a minisztériumot és a birodalmi kormányt, hogy megnyilatkozzanak az ügyben. A minisztérium tagadott minden vádat. (Klein 2014. 163) Még Augustin esetében is igyekeztek megerősíteni a tisztviselő által tett nyilatkozatot, miszerint ellenszolgáltatás nem történt. A birodalmi kormány is kiállt Hermes mellett. A kormányzati kom-

⁸ In der Falle. *Freiheit*, 1920. október 20.; Zum Fall Augustin. *Berliner Lokal-Anzeiger*, 1920. október 24.; Zum Fall Augustin. *Germania*, 1920. október 26.; Der Fall Hermes. *Vossische Zeitung*, 1920. november 2.

⁹ Aus Hermes' Ministerium. *Vorwärts*, 1920. december 8.

munikáció az ellenzéki támadásokat azzal hozta összefüggésbe, hogy a kabinet nagy horderejű döntések előtt áll, így az újságokban megjelentetett hírek a politikai csatározások részét képezik. Nem felejtették el hangsúlyozni, hogy a koalíció egységét semmi sem veszélyezteti. A minisztertársak kiálltak Hermes mellett, feddhetetlenségét és szakmai hozzáértését a legkisebb mértékben sem kérdőjelezték meg. (Klein 2014. 164)

Igaz, a költségvetési vita hevében a képviselők hajlamosak voltak a túlzásokra. Az indulatokat csak fokozta, hogy 1921 februárjában, Poroszországban tartományi választásokra készültek, amelynek nagy volt a tétje. A porosz többségi szociáldemokraták szerették volna megőrizni az 1919 januárjában megszerzett befolyásukat. A kommunisták indulásával azonban veszélybe került a célul tűzött választási eredmény. Feltételezték ugyanis, hogy az SPD-ben csatlódott választókat majd a KPD vonzza magához. Ezért Braun tartományi kormánya bizonyos kérdésekben akár a birodalmi kormánnyal¹⁰ vagy az SPD központi vezetőségével is hajlandó volt szembeszegülni. A korrupció kezelése pontosan ilyen kérdésnek bizonyult. A porosz többségi szociáldemokratáknak mindenképpen cáfolniuk kellett azt a kommunista vádat, hogy a korrupció tekintetében nincs különbség a polgári pártok és a szociáldemokraták között. A kommunisták már 1919 januárjától olyan rendszerhibáról beszéltek, amely nem javítható, ezért a weimari rendszert, beleértve a többségi szociáldemokraták működését is, kidobásra ítélték. A tartományi választások később igazolták Braun félelmeit.

Hermes egészen 1920 decemberéig mindössze kivételes alkalmakkor, de akkor is kizárólag hivatalos nyilatkozat útján szólalt meg az ügyben. A *Vorwärts* december 8-ai cikkét követően azonban feljelentette az újságot. Az elkövetkező hónapokban a hírek inkább arról szóltak, hogy a bíróság éppen miért napolta el a becsületsértési ügyet, újabb adalékok azonban kerültek elő. Bár a *Vorwärts* továbbra is szorgalmasan foglalkozott az ügygel, a kommunista *Rote Fahne* mégis inkább arról cikkezett, hogy sem a kormánykoalíciónak, sem pedig a szociáldemokratáknak nem áll érdekében az eset felgöngyölítése. A polgári lapok mindeközben óvatosan nyúltak az esethez.¹¹

¹⁰ 1920. június 25-e és 1921. május 4-e között a többségi szociáldemokraták nem voltak tagjai a Konstantin Fehrenbach által vezetett kormánykoalíciónak.

¹¹ Hermes Prozess gegen den Vorwärts. *Vorwärts*, 1921. április 21.; Der Gott der Kaufleute und der Diebe. *Rote Fahne*, 1920. december 12.; Die Klage des Ministers Hermes. *Vossische Zeitung*, 1921. április 14.

1921 nyarán a felek között perbeli egyezség született, és ezzel csendben véget ért a bírósági procedúra. Időközben az 1920 decemberében felállított parlamenti vizsgálóbizottság is befejezte a vizsgálódást. A három feltett kérdésre a következő válaszok születtek: nem igazolható a gyanú, hogy a miniszter akár csak egyetlen agrárvállalkozói kört is kiemelten támogatott volna. Azt a vádat sem bizonyították, hogy Hermes a közpénzt saját céljaira használta volna s végül elegendőnek találták az Augustinnal szemben alkalmazott intézkedését, hogy a beismerést követően elbocsátotta a minisztérium kötelékéből. A vizsgálat nem támasztotta alá azt a feltételezést sem, hogy Hermes tudott volna Augustin tetteről, és a feltárt korrupciós esetből nem vezethető le, hogy a miniszter korrupt lenne. Megállapították viszont, hogy a minisztériumi könyvelési gyakorlat alkalmasint nem az államháztartást szabályozó előírásoknak megfelelően történt, de az érintettek minden esetben jóhiszeműen jártak el.¹² Minden jel arra mutatott, hogy a majd két évig tartó botrány nem gyengítette Hermes politikai befolyását és nem tépázta meg tekintélyét. Éppen ellenkezőleg, hiszen 1921-ben birodalmi pénzügyminiszterré nevezték ki. Úgy tűnt, hogy a Hermes-ügy elveszítette gyúanyagát.

Néhány hónapos szélcsend után, 1922 tavaszán újra megindultak a Hermes elleni támadások. Több lap hasábjain is azt lehetett olvasni, hogy Hermes az egyik rajnai vincellér egyesülettől két alkalommal is mélyen áron alul vásárolt bort. Némely orgánum azzal a feltételezéssel élt, hogy ezzel az üzlettel valójában megvesztegették a minisztert, hiszen tudnia kellett, hogy ezt a fajta bort palackonként három márkáért kizárólag korrupciós céllal lehetett megvenni. Tudni vélték azt is, hogy az üzlet nyélbe ütése előtt Hermes engedélyezte az említett trieri vincellér egyesület számára, hogy külön kiutalással nagyobb mennyiségű cukorszállítmányhoz jusson, holott a szabályok ezt nem tették lehetővé.¹³ Az egyik lap nyomtatásban hozta a számlát is, amellyel bizonyította az állítását.¹⁴ Hermes rendkívüli módon sérelmezte a cikk címét, és rágalmazás gyanújával feljelentést tett. A minisztérium pedig hamarjában kiadott egy nyilatkozatot, amelyben elismerték a cukorszállítmánnyal kapcsolatos állítást,

¹² Verhandlungen des Reichstags, 1 Wp., Bd. 376, Drucksachen, Nr. 5485 (Bericht des 26. Untersuchungsausschusses), 6014-6017. Idézi: Klein, 163. o.

¹³ Minister Hermes als Empfänger von Liebesgaben?. *Freiheit*, 1922. március 8.; Neue Angriffe auf Hermes. *Berliner Lokal-Anzeiger*, 1922. március 9.; Die Anklage gegen Dr. Hermes. *Vossische Zeitung*, 1922. március 11.; Die Angelegenheit Hermes. *Rote Fahne*, 1922. március 12.

¹⁴ Der Korruptionsminister. *Freiheit*, 1922. március 9.

de azt a túlzottan savas szőlőterméssel magyarázták. Jelezték továbbá, hogy több vincellér egyesületet is kiségitettek a központi cukorkeretből, tehát szó sem lehetett különleges elbánásról. Néhány lap azonban nem hagyta ennyiben az ügyet. A *Rote Fahne* megszerezte a jegyzőkönyvet, amely azon az ülésen készült, amikor a hivatkozott döntés megszületett, és az nem támasztotta alá a miniszter állítását.¹⁵

A rágalmazási per 1922. október 31-én kezdődött. A *Freiheit* felelős szerkesztője, Richard Hensel a bírósági eljárás során azt vallotta, hogy a cikk megjelenítésével szerették volna felhívni a figyelmet a korrupció veszélyeire. Egy köztisztviselő, aki fontos ügyekben dönt és hatással van folyamatokra, nem fogadhat el ajándékot. Ehhez szükségeltetett volna a kormányzati felettes engedélye. A vincellér egyesület elnöke vallomásában azt állította, hogy a borszállítmányt nem ajándéknak szánta, hanem a párttársa iránt érzett tisztelet jeléül küldte, részéről így fel sem merült a megvesztegetés gondolata.¹⁶ Az államügyész nem látta bizonyítottnak sem az aktív sem pedig a passzív megvesztegetés vádját. A bíróság is osztotta ezt az álláspontot. Henselt nagy összegű pénzbüntetés megfizetésére kötelezték, ráadásul neki kellett állnia a perköltséget is.¹⁷ A Centrum Párthoz közel álló lapok a per eredményére mintegy visszaigazolásként tekintettek. Felhívták rá a figyelmet, hogy a bíróság is politikai manővert látott a Hermes elleni támadásokban.¹⁸ A politikai ellenfelek viszont megdöbbenésüknek adtak hangot az ítélethirdetés után. A *Vorwärts* elitélően írt a Hermes-féle jelenségről. Elsősorban nem korrupciós vádakot fogalmazott meg, helyettük a minisztérium szakmai tevékenységének elégtelenségét hangsúlyozták.¹⁹ A kommunisták igazolva látták korábbi állításaikat: Hermések jönnek és Hermések mennek, s amíg a kapitalizmus újjáépítése zajlik, addig nincs értelme személycseréről beszélni.²⁰

A Hermes-ügy ezzel lezárult. Andreas Hermes azon kevés politikus közé tartozott, akik egy korrupciós botrányból politikailag szinte sértetlenül kerültek ki. A kancellárok nem vonták meg tőle a bizalmat, a parlamenti vizsgálóbizottság nem állapította meg a felelősségét. A sajtó támadásai sem kényszerítet-

¹⁵ Die Angelegenheit Hermes. *Rote Fahne*, 1922. március 12.

¹⁶ Der Prozess Hermes. *Vorwärts*, 1922. november 22.

¹⁷ Das Urteil im Hermes-Prozess. *Vossische Zeitung*, 1922. november 4.

¹⁸ Das Urteil. *Germania*, 1922. november 4.

¹⁹ Nochmal Hermes. *Vorwärts*, 1922. november 6.

²⁰ Noch ein Skandalchen. *Rote Fahne*, 1922. október 24.

ték visszalépésre és az általa indított peres eljárásokból is győztesen került ki. Politikai pályafutása Hitler hatalomra kerülésével véget ért, visszaadta a parlamenti mandátumát. Többször került valóságos életveszélybe, halálra is ítélték, de a kivégzés elmaradt. Az orosz csapatok berlini bevonulása után a város új urai felkérték, hogy vegyen részt a főváros és az ország élelmiszerellátásának megszervezésében, majd a mezőgazdaság újjászervezésében. A közös munka nem tartott sokáig, mert határozottan elutasította a szovjetizálást. A CDU egyik alapítója lett, és 1945 végén átköltözött Észak-Rajna-Vesztfáliába. Az 1950-es években részt vett a Német Szövetségi Köztársaság gazdasági újjászervezésében, elnöke lett a Német Parasztszövetségnek, de Konrad Adenauer kancellárral több kérdésben is ellentétes álláspontot képviselt, ezért lassan kivonult az országos politikából. 1964-ben halt meg.

IRODALOM

BARMEYER, Heide (1971): *Andreas Hermes und die Organisationen der deutschen Landwirtschaft*.

Stuttgart: Gustav Fischer Verlag

DOWE, Dieter, szerk. (1980): *Protokolle der Sitzungen des Parteiausschusses der SPD 1912 bis 1921*. A bevezetőt írta: Friedhelm Boll. Berlin/Bonn

KLEIN, Annika (2014): *Korruption und Korruptionsskandale in der Weimarer Republik. Schriften zur politischen Kommunikation, Band 16*. Göttingen: V&R unipress

<http://www.zeit.de/1964/02/andreas-hermes> (2015. október 26.)

<https://www.dhm.de/lemo/biografie/andreas-hermes> (2015. október 26.)

<http://www.wilhelm-der-zweite.de/heute/doorn.php> (2015. október 26.)

Berliner Lokal-Anzeiger

Freiheit

Germania

Rote Fahne

Vorwärts

Vossische Zeitung

Az ökológiai gazdálkodás lehetőségei a református egyház gyülekezeti közösségeiben¹

Bevezetés

A magyar reformátusság mindig is kötődött nemzeti értéinkhez, így a generációkat összekapcsoló termőföldhöz is. Egyházunk vidéki támasza évszázadok óta nagy részben a magyar parasztember és családja, akik a megmaradásukat biztosító mezőgazdasági tevékenységet, annak viszontagságaival és eredményeivel együtt az Istentől kapott kegyelemi ajándékként élik meg.

A 20. század csapásainak egyike a Lajtáról keletre a hagyományok tudatos roncsolására irányuló kommunista politika, amely a földbirtokviszonyok megváltoztatásával is igyekezett elvágni a magyar vidéki életet saját múltjától. Az 1990-es rendszerváltoztatás reménykeltő volt a privatizáció ügyében, azonban a földkárptlás nem a tevékeny falusi élet reneszánszát, a családi és kisgazdaságok feltámasztását eredményezte. Inkább kedvezett az ökológiai krízist fokozó nagyüzemi termelésnek.

Bár napjainkban lelassult a Kárpát-medencei falvak elnéptelenedése, még mindig nagy veszélyeket rejt a falvakból történő elvándorlás. A totalitarizmus évtizedeinek hagyatékaként a rendszerváltoztatáson is átívelő, a gazdatársadalom cinikus kigúnyolásával együtt járó és a vidéki életforma ellehetetlenítését eredményező törekvések jórészt elérték dicstelen céljukat. A kialakult helyzet a reformátusság egyik pillérének a jövőbeni megmaradását is veszélyeztetheti, de láthatunk alternatívákat a káros folyamatok mérséklésére, illetve megállítására.

¹ Írásomat a két nagyapám, Nt. Gyimóthy Géza református lelkész és vitéz Nagy Géza református gondnok emlékének ajánlom.

A cikk megírása idején a DRHE kutatásfinanszírozási támogatásában részesültem. (Gy. G.)

A környezetvédelem mint teremtésvédelem

Keresztyénekként hisszük és valljuk az isteni teremtett világot, ahogy azt Nehémiás könyvében is olvashatjuk: „Te vagy egyedül az Úr! Te teremtetted az eget, az egeknek egeit és minden seregöket, a földet és mindent, a mi rajta van, a tengereket minden bennök valókkal együtt; és te adsz életet mindnyájoknak, és az égnek serege előtted borul le.” (Neh 9,6) Az Isten teremtette világban mi, emberek a földi javakkal történő értelmes gazdálkodásra hívatunk, hogy az élet generációkon át fenntartható maradhasson.

Számos olyan múltbeli egyházi személyiség munkásságát ismerjük, akik életvitelükkel példázták és igehirdetéseikkel rámutattak a környezetet óvó magatartás fontosságára. Jól ismert Szent Ágoston és Assisi Szent Ferenc környezet- és természettudatos gondolkodása, amint egyházi szolgálataikban megélték és hirdették a teremtésvédelmet.

Manapság egyre gyakrabban találkozhatunk a református egyházban is olyan felfogású lelkipásztorokkal, presbiterekkel, egyháztagokkal, akik pozitív példaként járhatnak előttünk a krisztusi evangéliumra alapozott környezetkímélő gondolkodás terén. Napjainkban egyre több szerző hívja fel rá a figyelmet, hogy a pazarló felfogás a Föld nyersanyagainak mértéktelen kiaknázását, a termőföld talajerejének eltékozlását eredményezi. (Vö. Andrásfalvy és mtsai 2015 és Ángyán – Menyhért 1988)

A Föld ökológiai krízisének témává emelése már a fősodratú médiában is megjelenik, hiszen a népesség természeti terhének mértékegységeként definiálható ökológiai lábnyom mértéke napjainkra jócskán meghaladta a 100%-ot, így bolygónk a fenntarthatatlanság állapotába sodródott. Több Föld méretű égitestre lenne szükségünk 250 év múlva, amennyiben a fogyasztásorientált életmód változatlan formában a jövőben is fennmaradna. (Vö. Wackernagel – Rees. 1996)

A környezetvédelmet teremtésvédelemként megfogalmazó és értelmező keresztyén hívó ember felfogásában egyértelmű, hogy Istennek nem tetsző a mai társadalmak komfortigényeit maradéktalanul kielégítő energia- és mezőgazdálkodás, valamint az ehhez kapcsolódó fogyasztói magatartások. (Vö. Bolyki 1999) Az idő előrehaladtával egyre sürgetőbbé válik az önpusztítás mérséklésének a lehetőségét ígérő tanítások gyakorlatba történő átültetése. Számos szervezet és mozgalom állítja, hogy hatékony javaslatok vannak az ökológiai válság orvoslására.

Mivel a téma popularitása vitathatatlan, ezért több politikai párt is zászlajára tűzte a környezetbarát gondolkodást. Külföldi példák sorát említhetnénk azt igazolandó, hogy a zöld köntösbe bújtatott témák a politikai haszonszerzés eszközeivé is váltak. A jelenség egyik szomorú következménye, hogy a mai zöld mozgalmak között is felfedezhetők olyanok, amelyek esetében a krisztusi szerénységre épülő környezeti gondolkodást nehezen tudnánk az őszintén vállalt céljaik között említeni.

Meggyőződésem, hogy a klímaváltozás okozta veszélyekre, csakis egy teista felfogás keretei között, a teremtésvédelem iránt elköteleződve tudunk valódi megoldásokat találni, amelyek mentén haladva rálelhetünk a krízisből kivezető útra is. Ennek legfőbb feltétele, hogy a mindennapi termelői és fogyasztói magatartásunk megváltoztatásával tegyünk azért, hogy a materiális javak felhalmozását a középpontba állító gondolkodás következményeként megtapasztalható környezetpusztítás ne fokozódjék tovább.

A környezetkímélő gazdálkodás mint az ökológiai válságkezelés egyik eszköze

Az ökológiai válság kialakulását eredményező okokat többféle megközelítés szerint értelmezhetjük. Ezekhez igazodva kínálóznak a megoldások is. A Magyar Országgyűlés 1995. évi LIII. törvénye, amely ma is hatályos, a környezet védelmének általános szabályairól rendelkezik. A legfontosabb környezetvédelmi feladatok közül a levegő-, a talaj- és a vízszennyezés problémájának kezelése hatósági intézményesített formában történik hazánkban. A környezetvédelmi törvényből valamint a különböző rendeletekből és egyéb szabályozókból egyértelműen kiderül, hogy minden állampolgárnak a környezetszennyezés elkerülése érdekében kötelességei vannak.

Sajnos, önmagában ez már nem érhet el kellő fékhatást a környezetpusztítással szemben. Az ipar és a mezőgazdasági szektor által kibocsátott káros anyagok mennyisége a szabályozások mellett is magas értéket mutat. Hozzájárul ehhez a konvencionális nagyüzemi növénytermesztés is, amely nagymértékben alkalmazza a talajerőt eltérő hozamfokozókat, melynek következtében a növényvédőszeres szermaradványai élelmiszerbiztonsági aggályokat keltenek. (Vö. Ángyán – Menyhért 1988) Aggodalomra adnak okot a mezőgazdasági szektor állattenyésztési ágazatának konvencionális állattartási, takar-

mányozási módszerei is, melyek szintén káros környezeti folyamatokat eredményeznek, nem beszélve az állati eredetű termékek előállításában alkalmazott növekedést serkentő és a szaporodásbiológiai folyamatokat befolyásoló hormonkészítmények túlzott használatáról.

Bőséggel rendelkezésre állnak azonban a mezőgazdasági növényvédelem környezetbarát megoldásai is. Ezek főként mechanikai, agrotechnikai és biológiai növényvédelmi módszerek. Ugyanígy az állattenyésztésben is ismerünk alternatívákat organikus termékek előállítására. Az 1970-es években Ausztráliában alapított, a fenntartható mezőgazdaságot jelentő permakultúra olyan környezeti rendszerek kialakítását szorgalmazza, melyek az önszabályozó ökológiai szisztémákon alapuló biológiai törvényszerűségek figyelembevételével válnak környezetbaráttá, és hatékony eszközként működnek az ökokrízissel szemben. (Holmgren 2002)

Márai Géza elemzései felróják a növényi és állati eredetű élelmiszerek beltartalmi értékeinek silányságát, szembeállítva az ökológiai gazdálkodásból származó termékek egészségvédő táplálkozásban betöltött jótékony hatásával. (Márai 2001 és Márai 2004) Roszik Péter összefoglaló munkájában bemutatja és elemzi a kis- és családi gazdaságoktól származó biotermék előállításának hazai potenciálját, annak jövőbeni szükségességét.

Levonva a következtetést: amíg a nagyüzem bevett gazdálkodási módja a természeti adottságokhoz pazarló módon viszonyuló konvencionális gazdálkodás, addig az önellátásra létrejött vagy a jövedelem kiegészítéseként is funkcionáló kisgazdaságok jelentős számban a teremtő Isten előtt is kedves környezetkímélő gazdálkodást folytatják. A biogazdálkodásnak azonban mind a hazai, mind pedig a nemzetközi környezetben szigorú feltételrendszere van. (Vö. Roszik 2013) Aki biotermékek előállítására vállalkozik, vállálnia kell gazdasága időszakos ellenőrzését és tanúsítvány beszerzését valamely organikus gazdálkodást felügyelő, ellenőrző szervtől.

Többféle üzemgazdasági formája létezik az ökogazdálkodás hatékony működtetésének. Az agrárönellátás keretében a saját szükségleteinket kielégítendő termelünk a ház körüli kiskertekben, hobbigazdaságokban. A zöldség- és gyümölcsfélék vagy az állati eredetű termékek otthoni előállításának köszönhetően csökkennek a háztartás kiadásai, valamint javíthatóvá válik a család ellátásának színvonala, változatossága. Mikroökonómiai vizsgálatok is igazolják, hogy az önellátást szolgáló termelés ugyan nem profitcentrikus, de társadalmi szervezethez való növelése, pl. a kertbarátok körének létrehozásával,

beszerző és értékesítő szövetkezéssel vagy a biotermelésbe való bekapcsolódással, mindenképpen indokolt. A termékpályás szövetkezés azokban az esetekben lehet hatékony megoldás, amikor a gazda saját szükségletei felett állít elő mezőgazdasági terméket, vagy kifejezetten termékeinek áruba bocsátása a célja. (Vö. Dobos 2000) A helyben előállított és ott értékesített organikus mezőgazdasági termékek a helyi gazdaságot erősítik. Egészséges élelmiszer kerül a fogyasztó asztalára és az ökológiai lábnyom is csökkenthető ily módon.

Teremtésvédelmet gyakorló gyülekezetek és a református egyházhoz köthető agrárgazdálkodás lehetőségei

Magyarországon ökumenikus szemléletű Ökogyülekezeti Mozgalom működik, mely a Skót Egyház partnerkapcsolataként jött létre és az Európai Keresztény Környezetvédelmi Hálózat (ECEN) nevű emyőszervezethez tartozik. A mozgalom irányítója a 2012. január 4-én alakult Ökogyülekezeti Tanács, amely élvezi a református egyház zsinatának támogatását. Az Ökogyülekezeti díj az Ökogyülekezeti Tanács elismerése azon gyülekezeti közösségek számára, amelyek hirdetik és gyakorolják a teremtésvédelem jó gyakorlatait, így a szövetkezésen alapuló formát vagy a kifejezetten közösségi mezőgazdasági tevékenységet. (ifj. Gyimóthy 2015) Az elmúlt esztendőben a gyülekezetek többnyire energiahatékonyaságot célzó programokkal kapcsolódnak be az Ökogyülekezeti Mozgalomba, ám az újabban csatlakozó egyházközségek között egyre gyakoribb az agrárgazdálkodás iránti elszántság és a megvalósított gyakorlat.

Történeti példaként említhetjük a 19. század végén létrejött és a 20. század első felében is jól működő Hangya termelői, fogyasztói, értékesítő és hitelszervezetet. (Vö. Dobos 2000) Az önszerveződésen létrejövő összefogas a helyi hiteles, sok esetben hívő emberekre, lelkipásztorokra vagy református tanítóokra építette a szervezeti egységét. A Hangya szerveződések újraéledtek, manapság is működnek, a hatékonyságukat fokozni szeretnék.

A református egyházhoz kötődő kistermelők termékértékesítését segíti az Egyháztáji elnevezésű program, amelyet a Magyar Református Szeretetszolgálat szervez és irányít. Az időszakosan megrendezett vásárok alkalmával a református kistermelők közvetlen kapcsolatba kerülnek a városi fogyasztókkal, lerövidítve az áru kereskedelmi útját, kiiktatva az áruforgalomból a kereskedői hasznot. Szalay László telkibányai református gyülekezetében az ökogyülekezeti

program keretében megvalósult a közösségi gyümölcsstermesztés, ráadásul magyar őshonos fajták használatát szorgalmazzák a közösségi mezőgazdasági tevékenységük során.

Gyimóthy Géza a 2013-ban Pápán megrendezett Dunántúli Református Gazdálkodók I. Találkozásán az Isten és a természet kapcsolatának jellemzőit nyolc kulcsszóval foglalta össze. Ezek a következők: folytonosság (rendszeresség), bölcsesség, feltöltődés, felelősség, ajándékozás, mértékletesség, meglepetés és megújulás. A gazdálkodó reformátusok közösségbe szervezését és együttműködését a nyolc pontra épülő közös alap teremti meg, életképes mintát nyújtva a falusi református közösségek jövőbeni szerveződéseinek.

Egyházi földek nyomában

A 1990-es rendszerváltoztatáskor a politikai elit az egyházi ingatlanrestitúció szükségességéről beszélt és ezzel kapcsolatos vállalásokat fogalmazott meg a történelmi felekezetek számára. A sok pozitív példa mellett megállapítható, hogy az egykori egyházi ingatlanok visszajuttatását és az ezzel kapcsolatos kárpótlási kérdések ügyét a mai napig sem sikerült megnyugtató módon lezárni. Különösen érzékeny téma társadalmunkban az elkobzott egyházi földekért megítélendő kárpótlás kérdése. Politikai konszenzus alakult ki azt illetően, hogy az egyházaknak növelniük kell az önfenntartás mértékét a működésük során. Az eszközrendszer kérdése, amelynek talaján mindez megvalósulhatna, még megválaszolásra vár. A múltbeli működés biztos alapját jelentette az egykori egyházi birtokrendszer. Az egyházakhoz köthető földbirtokméret 1935-ben országos szinten meghaladta az 1 000 000 katasztrális hold területet. Ebből a református egyház közel 103 000 katasztrális holdat birtokolt. Ez a ma használatos terület-mértékegységekben kifejezve körülbelül 59 000 hektár földterület. (Vö. Balogh 2008. 51)

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés az 1945. március 17-én elfogadott földreformról szóló 600/1945 számú rendeletében foglaltak szerint megváltás ellenében igénybe kell venni a 100 holdon felüli úri és a 200 holdon felüli paraszti birtokokat, míg az 1000 holdnál nagyobb birtokok teljes egészükben kisajátítandók. 1946. május 3-án a Nemzetgyűlés elfogadta az 1946. évi IX. törvényt a földreform befejezéséről, amelyet követett az 1947. január 14-ei 1947. évi V. törvény cikk elfogadása. A parasztság azonban még a földreform után is eltartotta vol-

na az egyházát, de néhány év múlva a kolhozosítással maga is elnyomott, vagyónából kiforgatott helyzetbe került. A földreform során összesen 617 758 földigénylő részére juttattak földet. (Vö. Donáth 1977. 69) A református egyháztól a földreformmal 25882 hektár területet sajátítottak ki. (vö. Gergely 1990)

A két világháború közötti ún. Horthy-korszakban az egyházak legstabilabb jövedelmét a földingatlan jelentette. (Vö. Balogh 2008) A mai Magyarországon sem lenne ez másképpen, hiszen a jelenlegi mezőgazdasági területalapú támogatások alapértéke szerint 67 800 forint jár hektáronként. (Feldman 2014) Évente jelentős összegű bevételtől esik el a református egyház az egykori földingatlanok után járó alaptámogatások hiányában.

Gyimóthy Géza szóbeli közlése szerint 1990. április 18-án a Magyar Demokrata Fórum (MDF) elnöke, Antall József aláírta a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt (FKGP) elnökségével azt a megállapodást, melynek értelmében az 1947-re kialakult földtulajdoni állapotokat alapul véve az új kormány gondoskodik az eltorzított tulajdoni viszonyok orvoslásáról. Az Antall-kormány a reprivatizáció helyett mégis a hatalmas költségekkel és negatív következményekkel járó licitációs kárpótlás mellett döntött. A megígért reprivatizációt azzal utasította el az MDF, hogy hiányzik egy megyényi terület, és a katolikus egyház visszakövetelné az egykori több ezer holdas birtokait. A Magyar Országgyűlésben az 1990-es években az FKGP frakciója részéről több ízben is megfogalmazódott az a javaslat, hogy az 1947-es földbirtokviszonyoknak megfelelően kerüljön vissza a tulajdoni lapokra a magánbirtok, miként az egyházi földbirtok is 200 katasztrális hold, azaz 116 hektár birtokméretig.

Összefoglalás

A református egyháznak – a többi történelmi felekezethez hasonlóan – jelentős méretű földtulajdona volt a 20. század első felében. Az 1945-ös földreform és a rákövetkező téjeszesítés során elfogytak az egyházi földingatlanok, miközben kuláklisztázták a magyar parasztságot. A rendszerváltás utáni években az elhibázott licitációs földkárpótlás a nagyüzemi birtokrendszer kialakulásának kedvezett, nem pedig az ésszerű gazdálkodást lehetővé tevő családi és kisgazdaságoknak. Lassan felismerjük társadalmi és globális szinten egyaránt, hogy a nagybirtokhoz köthető gazdálkodási módot időszerű lenne felváltani a kis- és középbirtokra alapozott teremtésvédő gazdálkodásra. A jó példák, a megszív-

lelendő kezdeményezések és a keresztyén környezettudatosság szemléleti kereteinek elfogadása együttesen az energiafogyasztásunk mérséklésére és az önellátásra irányuló, élelmiszerszükségleteinket kielégítő gazdálkodásra indíthat bennünket. Ehhez ad kereteket az Ökogyülekezeti Mozgalom valamint a református gazdálkodók közösségbe szervezése. Az egyházi földingatlanok tényleges kárpótlása további jelentős potenciált jelentene a református vidék számára. A felelős, teremtésvédő mezőgazdálkodás ennek megvalósulásáig is a legtöbb egyházközség számára vonzó lehet, mert gyülekezeti fejlődést, hitéleti megújulást és fenntarthatóságot ígér.

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY BERTALAN – ÁNGYÁN JÓZSEF – MÁRAI GÉZA – MOLNÁR GÉZA – TANKA ENDRE (2015): *A magyar föld sorsa*. Agroinform Kiadó, Bp.
- ÁNGYÁN JÓZSEF – MENYHÉRT ZOLTÁN (1988): *Integrált alkalmazkodó növénytermesztés: Ésszerű környezetgazdálkodás*. GATE, Gödöllő.
- BALOGH MARGIT (2008): „Isten szabad ege alatt” – az egyházak Magyarországon 1945 és 1948 között. In: BALOGH MARGIT (szerk.): *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után*. Kossuth Kiadó, Bp., 49–60.
- BOLYKI JÁNOS (1999): *Teremtésvédelem. Ökológiai krízisünk teológiai megközelítése*. Kálvin Kiadó, Bp.
- DONÁTH FERENC (1977): *Reform és forradalom*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- GERGELY JENŐ (1990): Egyházak, egyházpolitika 1945–1968. *História*, 1990/3., 31–35.
- HOLMGREN, DAVID (2002): *Permaculture – Principles & Pathways Beyond Sustainability*. Holmgren Design Services, Hepburn, Victoria, Au.
- MÁRAI GÉZA (2001): Értékteremtő életmód és élelmiszerbiztonság. *A falu*, 2001/2., 33–44.
- MÁRAI GÉZA (2004): Győzhet-e a mérgező globalizáció?: mai haszonélvezők és ellenző újcselekvők az élelmiszergazdaságban és a vidékfejlesztésben. *A falu*, 2004/4., 45–52.
- ROSZIK PÉTER (2013): *Az ökológiai gazdálkodásról gazdáknak közérthetően*. Biokontroll Hungária Nonprofit Kft., Bp.
- WACKERNAGEL, MATHIS – REES, WILLIAM (1996): *Our Ecological Footprint: Reducing Human Impact on the Earth*. New Society Publishers, Canada.

Szóbeli források

- GYIMÓTHY GÉZA ID. (2013): *Isten – Természet - Ember*. Előadás a Dunántúli Református Gazdálkodók I. Találkozóján, Pápa.

GYIMÓTHY GÉZA IFJ. (2015): *Ökotudatos közösségek – a Magyarországi Református Egyház Ökogyülekezeti Mozgalma*. Előadás a 11. Keresztény Civil Fórumon a Magyar Országgyűlés Felsőházi Termében, Bp.

Online források

FELDMAN ZSOLT (2014): *A mezőgazdaság helyzete és a támogatási rendszer változásai*. A Földművelésügyi Minisztérium kiadványa, Bp. <http://slideplayer.hu/slide/2608364/> (2015. 06. 29.)

www.1000ev.hu (2015. 06. 29.)

www.egyhaztaji.hu (2015. 06. 29.)

www.hangyaszov.hu (2015. 06. 29.)

www.net.jogtar.hu (2015. 06. 29.)

FEHÉR CSABA: FÜREDI ANZIX (VEGYES TECHNIKA)

Vad séta a szabadban¹

Paksi Dániel: Személyes valóság. Polányi Mihály posztkritikai filozófiájának értelmezése, és a személyes tudás fogalmának elmélyítése és megalapozása az evolúciós gondolat alapján.

L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014, 634 oldal

Polányi Mihály filozófiai művei nem voltak hozzáférhetők a rendszerváltozás előtt, gondolatai nem voltak jelen a hazai filozófiai diskurzusban. A Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság színre lépésével ez a helyzet gyökeresen megváltozott. Magyar nyelven is olvashatóvá váltak a legfontosabb szövegek és megindult a szellemi hagyaték befogadása.

Az 1991-ben alapított *Polanyiana* című tudományos szakfolyóirat az újabb primer szövegek megjelentetése mellett teret adott a hazai recepció és a külföldi Polányi társaságokhoz kapcsolódó eredmények bemutatásának is, valamint az előadások közzétételével dokumentálta a Társaság által szervezett nemzetközi konferenciák eredményeit.

A *Polanyiana*-ban közölt írások jól mutatták, hogy a feldolgozásra váró filozófiai hagyaték számos olyan értelmezői nézőpontot is megenged, amelyek nehezen békíthetőek össze egymással. Polányi Mihály gondolkodását ugyanis nem lehetett egykönnyen valamely ismertebb filozófiai irányzathoz kapcsolni, s kölcsönvett kérdések mentén értelmezni, mintegy háziasítani. Ez már a recepció viszonylag korai szakaszában nyilvánvalóvá vált, s innen eredeztethető a hazai Polányi kutatás sokszínűsége, hiszen a tudománytörténészekről a tudományos együttműködések hálózatait kutató szakembereken át a 20. századi totalitarizmusok kutatóival bezárólag sok mindenkit megérintett Polányi Mihály gondolkodói teljesítménye.

Ez a sok szempontot megjeleníteni képes attitűd jellemezte a *Polanyiana* szerkesztőinek gyakorlatát és a Társaság műhelyvitáit; ezek termékeny kutatói

¹ A kritika megírása idején a DRHE normatív kutatásfinanszírozási támogatásában részesültem. (K. Sz.)

környezetet teremtettek. Megválaszolatlan maradt azonban a kérdés, hogy sikerülhet-e vajon a posztkritikai filozófia egyes területein már elért eredményeket összekapcsolni, vagy ami ennek az előfeltétele, sikerül-e a közeli jövőben Polányi filozófiai gondolatainak átfogó értelmezését adni? Másrészt ott bujkált az emberben a kérdés, hogy vajon nem megkésett-e Polányi filozófiai munkáinak évtizedekkel később kezdődő hazai recepciója, hiszen az írások ezer szállal kötődnek megszületésük idejéhez, az ún. hidegháborús időszakhoz, elsősorban az 50-es, 60-as évekhez, valamint az első világháborút megelőző polgári világ értékhorizontjához és kultúrájához.

Paksi Dániel jól ismeri mind a Polányi-irodalmat, mind pedig a Társaságban zajló munkát, hiszen annak titkára volt. Korábbi írásait olvasva azzal is tisztában lehetünk, hogy évek óta foglalkoztatja az emergenciam-gondolat helye és jelentősége Polányi filozófiájában. Frissen megjelent könyve alighanem a hazai Polányi-recepció belső korszakhatárát fogja eredményezni, hiszen megkerülhetlenné válik a további Polányi-kutatások számára, s aligha lehet majd az újabb eredményeket akként prezentálni, hogy szerzőjük ne vessen számot – méltatva vagy bírálva – Paksi munkájával.

Polányi Mihály írásmódjára jellemző a töredezettség, hogy nem fejt ki kellő részletességgel minden gondolatát, Paksi azonban munkájának egyik gyümölcseként a könnyen félreolvasható eredeti szövegek logikailag egységes olvasatát nyújtja, és a szélesebb nyilvánosság számára is elérhetővé teszi Polányi posztkritikai gondolkodását. Ehhez azonban két megjegyzést kell fűzni. A kézirat szövege nem könnyű esti olvasmány. Odafigyelést, koncentrációt igényelnek a hosszabb, szerteágazó gondolatmenetek, de ezzel együtt is joggal remélheti a szerzőjük, hogy az igényes olvasóközönség érdeklődéssel és jóindulatú vitára készen fogja kézbe venni a kötetet.

A másik megjegyzés pedig az, hogy Paksi nem tekinthető a posztkritikai gondolkodás szolgai interpretátorának. Szó sincs arról, hogy szerzői szándékai megelégednének egy precíz olvasat előállításával, amely persze önmagában sem kis teljesítmény. Kötetét az a felismerése teszi izgalmassá, hogy tulajdonképpen feladatának az eredeti szövegek Polányi szellemében való továbbgondolását és alkalmazását tekinti. A recepcióval kapcsolatos egyik korábbi kérdésre ezzel frappáns választ ad, hiszen kísérlete arra irányul, hogy Polányi filozófiáját és az ebből a talajból kinövő saját, szuverén gondolatmeneteit tegye minél szélesebb diskurzus tárgyává. Mindennek az előfeltétele természetesen Polányi szövegeinek és intencióinak kiváló ismerete és kreatív megragadása.

Miként arról a könyv fejezetei is tanúskodnak, Paksi mind ennek a tudásnak, mind pedig ennek a képességnek a birtokában van.

A szöveg az értő olvasó számára a gondolkodás közvetlen élményét nyújtja, mivel Paksi írásmódja azzal együtt, hogy megfontolásainak minden esetben határozott irányuk van, a filozófiai elmélekedések hagyományához kapcsolja antikarteziánus gondolatmeneteit. Ezzel is aláhúzza, hogy Polányi továbbgondolt gondolatai nemcsak hogy szervesen beleszőhetők napjaink érdekesítő diskurzusaiba, hanem képesek egzisztenciálisan megérinteni fáradtságot nem kímélő olvasójukat. Az írásmód logikájából következik, hogy minden olyan ismeretet, eszközt, amely szükséges az egyes fejezetek megértéséhez, az olvasó rendelkezésére kell bocsátani. Az áttekinthetőséget szolgálja, hogy a fejezetek rövid bevezetővel kezdődnek és hasonlóan rövid összefoglalóval érnek véget, segítve ezzel is a korábbi gondolati stációk felelevenítését, a visszalapozást.

Mivel a személyes valóság fogalmának a kibontása nyitja rá a perspektívát az egymásra épülő szintek szerkezetét mutató rétegezett kozmoszra, így magától értetődő, hogy a kötet első fejezete mintegy bevezetőül szolgál ebbe a problematikába, melyet Paksi a filozófiai viták közegébe illeszt. Ekkor világítja meg, hogy miként is jellemezhető Polányi emergencia fogalma (nem szubsztantív, ontológiai), amely mind a két szubsztantív létezőt állító dualizmussal (test és lélek), mind pedig a „materializmussal” szembenálló filozófiai pozíciót határoz meg. Mivel Polányi filozófiai álláspontjának kidolgozása eleve egy fogalmi reform végrehajtását kívánta meg, ezért nem lepődünk meg azon, hogy a kötetben is meghatározó fontossággal bírnak a fogalmi tisztázásra irányuló elemzések. Ennek nyomon követhetőségét segíti a kötet végén található fogalomtár, amely hasznos szerepet tölt be az egymással vitázó filozófiai álláspontok és a láttató erejű példaanyag Polányiánus szemléletű végiggondolásakor is.

A könyv fölött időzve világossá válik, hogy az egymást követő fejezeteket olvasván a kulcsfogalmak és álláspontok újabb és újabb jelentésrétegei tárulnak fel. A szöveg erénye s nem gyengéje, hogy a megértés nem egy csapásra történik meg, hanem egy folyamat mentén válik felrajzolhatóvá a rétegezett kozmosz panorámája, s válnak érthetővé a benne zajló emergens folyamatok. Paksi gondolkodását dicséri, hogy használható jelentést nyernek a keze alatt az olyan elkoptatott, napjainkban semmitmondóvá vált fogalmak is, mint pl. a „materializmus”, ami ismét csak azt húzza alá, hogy elsősorban nem múltbeli gondolatok és viták didaktikus közreadása a célja, hanem Polányi gondolatainak napjainkban való alkalmazhatóságát, korszerűségét mutatja fel (pl. ember

és állat viszonya, tudás és test kapcsolata stb.). Ez pedig a szöveg elevenségének egyik forrása.

A „személyes” (nem objektív, nem szubjektív) jelentését a személyes tudásról szóló fejezetben járja körül. A személyes valóság és a személyes tudás feltételezik egymást, s tudásunk személyes volta az evolúciós történetünk legkorábbi szakaszainak a fejleményeitől kezdve jelen van mindennapi teljesítményeinkben. A megismerési aktusok elemzése, a tudatosság típusainak feltárása mutat rá, hogy explicit tudásunk mindig valami másra is támaszkodik, s így teljes egészében nem explikálható, azaz a szó szigorú értelmében nem létezhet független gondolkodás. Ennek részletes bemutatása a Laplace démon tudásának analízise mentén történik. De írhattunk volna dekonstrukciót is az analízis helyett, hiszen a tisztán explicit tudás lehetetlenségének felmutatása a tudásról szóló diskurzus átalakítását, mintegy új vágányra állítását jelenti. Nem is beszélve arról, hogy a filozófiai meggyőződések eredetére, a lehetőség feltételeikre való rákérdezés jellemzi Paksi kötetében az egymással vitázó álláspontok bemutatását, s ezzel alighanem a tudományos viták némely sajátosságát is sikerült láthatóvá tennie.

Polányi közties ontológiája mellett érvelve, Paksi nagy kedvvel vitázik a rivális álláspontokkal. A megértetés szempontja jellemzi ezt a módszertani eljárást, ám nincs könnyű dolga annak, aki világossá próbálja tenni mások számára Polányi emergencia felfogását, amely bár egyetlen szubsztantív létezőt ismer el (matéria), viszont megengedi különböző önálló, ontológiai státussal rendelkező struktúrák kiemelkedését. Az alkalmazott folyamatábráknak is köszönhetően Paksinak ez sikerült, levonva azt a Polányi gondolkodásából fakadó logikus, ám mégis meglepő következtetést, hogy a világ nem anyagi természetű, mivel az anyag a valóságnak mindössze az egyik aspektusa.

Meggyőzően értelmezi az emergencia és a véletlen kapcsolatát, a véletlen relációs fogalomként való értelmezése mellett téve le a garast, s kizárva az abszolút véletlen lehetőségét. A véletlenről, majd a rákövetkező, a határfeltételekről (kémcső és gép típusú) szóló fejezetekhez érve kezdi kellő mélységgel érteni az olvasó, hogy miért is a Laplace démon, ez a létezni nem tudó lény a kötet egyik legfontosabb szereplője, ugyanis az egymást kizáró világok belső törvényszerűségei ekkorra már kitapinthatóvá válnak.

A teljesítmény logikájáról szóló fejezet vezeti be a könyv egyik legérdekesebb részét, amely az automata és az agy, valamint a robot és az ember kapcsolatát elemzi eredeti, ám mindvégig polányiánus szellemben. Sikerül rámutat-

nia, hogy a probléma háttérében a tudás és a test kapcsolatának kérdése húzódik meg. Ilyen alapon érvel amellett, hogy a gépnek is lehet tudása, és mond nemet a mesterséges intelligencia emberré való „átcsapására”, bizonyítva ezzel, hogy Polányi filozófiája termékeny módon beszédre fogható az ilyen megdöbbentő, ám sokunk gondolkodását napjainkban megragadó témában is.

Polányi evolúció felfogásának ismertetésekor s a mellette való érvelés során bemutatja és elemzi (bírálja) a 20. századi evolúciós (rendszerelméleti) elképzeléseket, köztük Csányi Vilmos általános evolúciós elméletét. Némi etimológiai érveléssel is alátámasztva világossá teszi, hogy nem szolgálhat elégséges magyarázattal az a koncepció, amely a fejlődésre (melyet viszont nem azonosít a változással) nem ad magyarázatot. Márpedig a neo-darwiniánus megközelítéssel éppen ez a probléma. A fejezet egyik fontos megállapítása tisztázza Polányit a vitalizmus vádjá alól.

Mivel az evolúció biológiai és kulturális szakaszokkal jellemezhető folyamat, ezért a kultúra evolúciós (pontosabban: organizációs) szempontú értelmezése a kötet fontos részét képezi. Bár mindvégig jellemezte Paksi megközelítését, de a könyv végére teljesedik ki igazán a vizsgálódások interdiszciplinaritása, világossá téve, hogy sok mindenhez kell értenie annak, aki Polányi Mihály filozófiájának értelmezésébe és továbbgondolásába fog. Paksi szemmel láthatóan nagy magabiztossággal mozog ezen a sokak számára elaknásított területen. Fontos kiemelni, mert sokunk tapasztalata, hogy korunk hályogkovácsai előszeretettel fűzik egybe az össze nem illő gondolatokat egy vélt nagy egész megérintése érdekében, de a törekvésük másról szól s másként értékelendő, mint a személyes valóság leírására vállalkozó evolúciós keretű kultúraelmélet összetett gyökérzete.

Itt olvashatjuk az alapos relativizmus bírálat kapcsán, hogy Thomas S. Kuhnnak a hazai tudományfilozófiára és -történetírára nagy hatást kifejtő, *A tudományos forradalmak szerkezete* című műve összeegyeztethetetlen Polányi filozófiájával, a személyes valóság fogalmával. Paksi meggyőző módon érvel az állítás mellett, s ez tekinthető a hazai Polányi recepció egyik vonulatára vonatkozó kritikus, ám helytálló kijelentésnek.

Összegzésképpen elmondható, hogy Paksi Dániel imponáló tájékozottságról téve tanúbizonyságot, polányiánus szellemben gondolta végig a posztkritikai filozófia legfontosabb kérdéseit, s fűzte össze azokat egyetlen interpretáció keretein belül. Ebben az irányban az elmúlt huszonöt év alatt még senki sem jutott ideig. Könyvének gondolatmenetei és következtetései nemcsak azok

számára lehetnek érdekesek és tanulságosak, akik eddig is fontosnak tartották világunk jelenének megértésében Polányi Mihály filozófiáját. Nem kell ugyanis elköteleződünk Polányi mellett, hogy tartalmasnak ítéljük a szöveget, hisz mint korábban jeleztük, a kötet egyik legfontosabb erénye, hogy Paksi kreatívan, új kontextusokba beleszöve gondolja tovább Polányi írásait. Ettől többet nem hiszem, hogy várhatnánk a szerzőtől.

Természetesen nem maradhat ki a témák közül a transzcendencia kérdése sem. Ennél a szakasznál világossá válik, hogy az átfogó interpretáció elfogadásának mérlegeléskor választás elé kerülünk. Az azonosulás megkerülhetetlenül további értelmezések elvetését vonja maga után. Ez a helyzet az evolúciós gondolatra felépített átfogó értelmezéssel és Polányi gondolkodásának transzcendenciára nyitottságát a hagyományos vallási keretek között értelmező felfogással is. Az egyik elfogadása kizárja a másikat. Ennek egyik következményeként, Paksi értelmezésének talajáról felértékelődik Polányi szövegeinek retorikai vonulata, textuális komplexitása. Istent a valóság legátfogóbb inhere ns racionalitásával azonosítva (588) – miközben ezt a megfélemltetést saját perspektívájából teherként tekint –, nem csupán azt látjuk újfent igazolva, hogy a filozófusok Istene nem azonosítható a Biblia istenképével,² hanem egy meglepő problémába is beleütközünk. Paksi ugyanis egyetértően idézi Polányinak azt a *Személyes tudásból* vett megállapítását, hogy a kopernikuszi rendszer „kiválósága nem egyéni ízlés kérdése, hanem olyan inherens tulajdonság, amelyet a racionális lényeknek egyetemesen el kell fogadniuk.” (595) Ha ez a kiválóság mint inherens tulajdonság az inherens racionalitásnak feleltethető meg, akkor az így felfogott Istenben való hívés mint az intellektuális szépség felismerése vajon szükségképpen felismerés kell legyen minden racionálisan gondolkodó számára?

A könyv végén Paksi Dániel a földre helyezi filozófiai fegyverzetét, s védte lenül lép olvasói elé, megosztva velük a szó átfogó értelmében vett kulturális állapotokkal kapcsolatos aggodalmait. A perspektíva, miként a metaforika félreérthetetlenül jelzi, apokaliptikára emlékeztető. A sűrű, sötét erdőből kivezető ösvény megtalálását (593) a gondolkodás sajátos posztkritikai habitusának az elfogadása jelentené. Az ösvény egyúttal a gyógyulás útja (570), miként a kritikai gondolkodással való szakítás az egészség jele. Nem hisszük, hogy to-

² Felmerül azonban, hogy Paksi szándékai ellenére vajon Isten és az igazság hasonló, átfogó elvként való interpretációja nem-e a bibliai Isten irányába nyitja meg a továbbgondolás lehetőségét. (vö. 587)

vábbi bizonyításra szorulna az állítás, mely szerint a *Személyes valóság* című kötet olyan szerző gondolatainak összefoglalását adja, aki a kultúra ügyét sorskérdésként fogalmazza meg.

Utolsó megjegyzésként szóvá kell tennünk, hogy a kiadó szerkesztéssel megbízott munkatársa a szöveg alaposabb gondozásával könnyíthetett volna a befogadóra várakozó feladaton.

VÁRKONYI KÁROLY: FÉNYRE (LINÓMETSZET)

A „Másikkal” való kapcsolat lehetőségei – az irodalomban és az irodalom által

Gilbert Edit: Az együttérzés irodalmi és vonzatai.

PONT Kiadó, Budapest, 2014, 212 oldal

Ritka az a tudós-irodalmár, aki olyan művet publikál, amely nem csak a szigorú értelemben vett szakma számára lehet érdekes, hanem az irodalmi-művészeti kérdések iránt érdeklődő szélesebb közönség is élvezettel lapozgathatja. Gilbert Edit e kevesek közé tartozik, hiszen *Az együttérzés irodalmi és vonzatai* című legújabb könyvének szakmai igényességét nem vonhatjuk kétségbe, egyben mindenki számára érthető nyelven íródott. A szerző csak indokolt esetben használt irodalomelméleti szakkifejezéseket, nyilvánvalóan az érthetőségre törekedett a vizsgált problémák komplexitásának, az elemzett művek különböző rétegeinek feltárása mellett. Ez kapcsolódik a kötet szemléleti keretéhez, a termékeny dialógusok lehetőségeinek kereséséhez, ugyanis ha egy szűk szakmai csoport nyelvére írunk vagy beszélünk, jóval kisebb az esélye a valódi párbeszédnek, a megállapítások továbbgondolásának, a reflexióknak. A dialógus kereséséhez igazodnak az írások kötetbe rendezésének szempontjai is: korábban már publikált írások új szövegekkel váltakoznak az irodalomhoz, a tudományos és művészeti élethez legkülönbözőbb módon kapcsolódó témaköröket nagyító alá helyezve. Találhatunk kritikát, összehasonlító elemzést, biblioterápiai alapvetést, a kutatói szférában tapasztalható problémákat feltáró cikket, de még táncal foglalkozó esszét is.

Gilbert Edit alapfilozófiája szerint az önmegértésre, illetve a világ megértésére törekvés eleve kudarcra van ítélve, ha önmagunkba, saját világunkba zárkózunk, és nem érdekel bennünket a Másik. Persze – a szerző számára is meghatározó elméletalkotó – Mihail Bahtyin Dosztojevszkij-elemzései rávilágítanak, hogy a csak önmagunkban, saját szempontjaik igazságában hívő Dosztojevszkij-hősök a valóságos párbeszéd elutasítása után is a Másikkal folytatnak belső dialógust. (Vö. Bahtyin 2001)

Termékenyítő, konfliktus-feloldó, tragédiákat megelőző vagy annak feldolgozását segítő lehet a Másikhoz való tényleges odafordulás. Ez Dosztojevszkij-nél így van, de a mi életünkben is így kell(ene) lennie. Az emberi világ interszubjektivitásából adódóan egyéni identitásunkat a Másik nélkül képtelenek vagyunk megfelelő módon felépíteni: a ma népszerű elismerés-elméletek felhívják a figyelmünket arra, hogy a különböző elismerési szférákban tapasztalható sérelmek miként teszik lehetetlenné az önmagunkhoz való pozitív viszony kialakítását. (Vö. Honneth 2013) Hogy ezeket az elismerési sérüléseket elkerüljük, vagy amennyire lehet, minimalizáljuk, meghatározóan fontos olyan társadalom kialakításán munkálkodni, amely esetében meghatározó a formális jogi elismerés, a jogegyenlőség mellett a legkülönbözőbb életfelfogások, élet-eszmények elismerése is. A legfontosabb elismerési szférát még nem is említettük: szeretet-kapcsolatok nélkül nem lehetséges az önmagunkba és a világba vetett bizalom kialakulása és fenntartása.

A tárgyalt könyv több részfejezete a szolidáris elismerési viszonyok elősegítésének szellemében íródott, más fejezetek pedig privát gondjaink, életproblémáink feloldásához adhatnak szempontokat, hiszen az irodalommal foglalkozó tanulmányok akár biblioterápiái „segédanyagként” is felfoghatók. Az első csoportba tartozó írásaiban Gilbert Edit arra biztat bennünket, hogy legyünk nyitottak a nekünk kevésbé szimpatikus szempontokhoz ragaszkodók, a „másik táborba” tartozók felé, próbáljunk dialógust folytatni velük, elismerve az értékeset tevékenységükben, miközben a saját meglátásainkat, amennyire csak lehet, tegyük érthetővé számukra.

Nem kell mindenben egyetérteni, ez nem is lehet cél, de egymás felfogásának, életértelmezésének tiszteletéhez elvezethet a párbeszéd sorozata. Ennek előmozdítását segítik *A „nő” és a „vidék” fogalmi csúszásai* és *a Színházi jelenlét: az ő színházuk. Debrecen Vidnyánszky Attilával* című írások. Az előbbi (43–52) arra az újra és újra felmerülő problémára reflektál, hogy a tudományos élet hazánkban sok szempontból Budapest-centrikus, s nyilván ez más kulturális területekre is jellemző. Gilbert Edit rámutat, hogy a „vidéki” – már maga a szó is problémás, hiszen a magyar nyelvben a degradálás kifejezésére is használják – kutatók sokszor jelentős hátrányokat szenvednek el, de ennek a tapasztalatnak nem adnak kellő hangot a nyilvánosságban. A jobb helyzetben lévő fővárosi kollégák pedig sokszor kevésbé szolidárisak velük, olykor nem is értik, hogy mi a probléma, hiszen a minőségi munka nem függ attól, hogy a kutató melyik városban dolgozik.

Ez utóbbi állítás igazságát nem tagadva, Gilbert Editnek abban mégis igaza lehet, hogy a megmutatkozás, a fővárosi rendezvényeken való részvétel, a média-jelenlét, a szakmai kapcsolatok kiépítése valóban nehezebb egy „vidéki” városban dolgozó tudósnek. A pozitív fejlemények egyike, hogy egyre több színvonalas tudományos konferenciát rendeznek Budapesten kívül is. Különösen nehéz a vidéki kutatónők helyzete annak ellenére, hogy bár a nők jelentős számban jelen vannak a tudományos életben, sajátos gondjaik, mint pl. a gyermekvállalás és a tudományos karrier összeegyeztetése, nem válnak témává, nem szövődnek köréjük diskurzusok, így megoldatlanok is maradnak.

Fontos gesztusként olvasható a *Színházi jelenlét...* című írás is (154–160), mely a színházi szakma máig tartó nagyon erős megosztottságát tekintve (két színházi társaság, pártpolitikai befolyástól sem független hatalmi harcok, vitatott kinevezések, az egymásnak okozott sérelmekre való gyakori hivatkozások) mintául szolgálhat azok előtt, akik színházkritikára adják a fejüket. Nem titok, hogy Vidnyánszky Attila többféle értelemben is vitákat keltő személyiség: művészetét a szakma elismeri, de sokan kritizálják, amiként ambiciózus terveit megvalósítja. Gilbert Edit 2012-ben egy fesztivál során részleteiben is megismerkedett a debreceni színházi élettel és meggyőzően hatott rá mindaz, amit látott: a valódi műhelymunka, az elkötelezett társulat, a kiváló előadások és a neves vendégrendezők. Vidnyánszky Attila ebben a közegben nem botránnyhős volt, hanem nagy formátumú, az elemző beszélgetésekre, vitákra nyitott színházi alkotó.

Természetesen azóta sok minden történt, Vidnyánszky a Nemzeti Színház igazgatója lett, és – mint az íráshoz fűzött utólagos szerzői megjegyzésben olvashatjuk – némileg megváltoztatta a gyakorlati esztétikáját az új helyzethez igazodva. A színházi szakma napjainkban minden eddiginél megosztottabbnak tűnik, ezt mutatják a 2015-ös Pécsi Országos Színházi Találkozó zsűritag-választása kapcsán kirobbant konfliktusok is. Nagy szükség lenne a Vidnyánszky Attila által vezetett Nemzeti Színház művészi teljesítményével foglalkozó olyan elemző írásra, amely a Gilbert Edit által megfogalmazott kritika-eszmény (156) szellemében készül: politikai felhangoktól mentes, igényes, megértésre törekvő, mérlegelő, méltányos közelítés lenne a kívánatos.

Bár az irodalom a témájuk, mégis kapcsolódnak az előzőekhez *A perifériáról a centrum* című könyvsorozattal foglalkozó vagy azt érintő fejezetek. (166–180) Itt egy világirodalom-történeti polilógust megvalósítani kívánó projektről van szó. A vállalkozás több mint tíz éve kezdődött, az első kötet 2003-ban, míg a leg-

utóbbi, mely sorrendben a negyedik, 2014-ben jelent meg. A különböző nyelvű irodalmak és az ezeket kutató irodalmárok szempontjainak egymáshoz közeli-tése volt a szerkesztő Gilbert Edit célja. A kötetek érdekessége, hogy a szerzők nemcsak magyarul és az általuk vizsgált kultúra nyelvén publikálták a kortárs szerzőkről és műveikről szóló világirodalmi tanulmányaikat, hanem egy általuk választott másik nyelven is olvasható írásaik lényegi mondanivalója. A fordítás során a nyelvválasztás szempontja volt, hogy az elsőként használt nyelv centrális volta esetén, a második valamelyik regionális nyelv legyen.

A második csoportba tartozó írások közül elsőként a szerző biblioterápiái hitvallását említem (19–36), amelyből az irodalomhoz fűződő viszonyát is megérthetjük. Egy irodalmi alkotás vagy általában a művészeti alkotás segítséget adhat a befogadónak saját problémái megoldásához, ha az alkotás megérinti, ha úgy látja, hogy a mű hasonló kérdéseket vizsgál, mint amelyek őt is foglalkoztatják. A csoportos biblioterápia ebben nyújt segítséget: a résztvevők olyan irodalmi műről beszélgetnek, amelyet mindannyian elolvastak, viszont saját értelmezésükön túl meghallgatnak más szempontokat is, utat nyitva egy interszubjektív olvasat felé. A biblioterápia sokféleképpen művelhető, Gilbert Edit egy olyan változatot tart megfelelőnek, amely hermeneutikailag motivált. A mű nem csupán szabad asszociációk kiindulópontja, hanem a szövegek központú elemzéseken alapuló beszélgetések segíthetik hozzá a résztvevőket saját életproblémáik feltárásához. Mindenki a számára különös jelentőséggel bíró összefüggésekről, szereplőkről szólhat. Gilbert Edit szerint az ilyen közvetett beszéd szerencsés a biblioterápia során, amely feltételez egy olyan irodalmár-terapeutát, aki a széteső beszélgetést mederbe tudja terelni, és a vizsgált mű központi jelentőségének megőrzését tartja szem előtt. A biblioterápia a napjainkban sikeresen alkalmazott számos művészetterápiás gyakorlat egyikeként jelenik meg, amely elsősorban a mentálisan egészséges felnőtt vagy felnőtté váló embereket, adott esetben egy középiskolai irodalomóra keretei között segítheti hozzá életproblémáik megoldásához. Lényegében értelem-teremtésről van szó, csakúgy, mint a filozófiai terápiákon, amelyek hazánkban még kevésbé elterjedtek, pedig mint logoterápia, daseinanalízis vagy filozófiai praxis számos változatuk kialakult. Ezekon szókratészi beszélgetések folynak bizonyos témákról, a kiindulópont pedig akár egy szöveg is lehet. A szókratészi párbeszéd és a biblioterápiás beszélgetés hasonlóságára Gilbert Edit is utal (25).

Az irodalmi műveket elemző tanulmányok többsége a kortárs orosz és magyar nyelvű irodalommal foglalkozik. Kivétel ez alól az utópiákat és disztópiá-

kat értelmező *Boldogítók és kivonulók* (101–113) vagy a Magyarországon kevés figyelmet keltett, pedig jelentős 20. századi orosz műveket bemutató és értelmező *Szofja és Ruszlán* című tanulmány (128–143). Az utóbbi regények témája az ideálokból való kiábrándulás, amihez elvezethet egy rendszer tovább már nem menthető negatívumainak feltárulása (Csukovszkaja: *Sorszáma* 344), illetve a megváltozott körülmények között a korábbi rend hű kiszolgálójának feleslegessé válása (Vlagyimov: *Egy őrkutya története*). A politikai-társadalmi összefüggéseket a főhősök sorsán keresztül láttató művek tanulsággal szolgálhatnak a mai olvasóknak is.

A Csehov-elbeszéléseket elemző fejezet (114–127) is éppen arra a kérdésre keresi a választ, hogy miért lehetnek ezek a művek még mindig érdekesek a számunkra. Gilbert Edit két kortárs orosz szerző, Viktor Jerofejev és Alekszandr Melihov eltérő Csehov-interpretációit szem előtt tartva vizsgálja az elbeszéléseket, amelyek nálunk furcsa mód kevésbé ismertek, pedig Csehov drámái nagyon népszerűek, színházaink gyakran játsszák azokat. Jerofejev szerint Csehovval az a probléma, hogy túl sok – hamis – reményt hagy meg hőseinek s így az olvasónak is. Melihov ezzel szemben mint problémára mutat rá, hogy Csehov ugyan együtt érez szereplőivel, de nem ad nekik célt, valódi kiutat, ideát, hitet s így az olvasónak sem. De éppen ezért népszerű, hiszen a napjainkban olyannyira meghatározó belenyugvást, illúzió-nélküliséget esztétizálja. Egyetérthetünk Gilbert Edittel, Jerofejev ellenében, hogy Csehovnál a jövőbe vetett remény inkább ironikusan van jelen, és az is lehet, hogy a ma embere már nem akar olyan megváltó ideákat, melyeket Melihov hiányol a csehovi művekből. Persze valamiféle élet-értelemre mégiscsak szükség van, és Csehov áttetsző realizmusa, a hétköznapiság abszurditásának bemutatása éppen arra készítetheti a befogadót, hogy nézzen szembe saját életének problémáival és keressen kiutakat, ha nem úgy akar élni, miként Csehov számos, az értelemkeresésről már lemondó hőse, mozdulatlanul, beleragadva a kilátástalan mindennapokba.

A kortárs szerzőket elemző tanulmányok is sokrétűek. Az önéletrajziségit vizsgáló írás mellett ide tartozik a Turczy István költészetét, nőképét tárgyaló, fenntartásokat és elismeréseket egyaránt megfogalmazó elemzés. A kortárs női irodalom Gilbert Edit számára centrális jelentőségű. Foglalkozik a néhány éve elhunyt Polcz Alaine munkásságával, Tóth Krisztina elbeszélés-kötetével, és mintegy hat hosszabb-rövidebb írást szentel Ljudmila Ulickaja művészetének, ami nem véletlen, hiszen a magyar irodalmárok közül először Gilbert Edit fedezte fel Ulickaja szövegeit, és ő lett az első magyarországi fordítója is.

Ez utóbbiak közül azt a két tanulmányt emelem ki, amelyek Ulickaja és Szabó Magda írásmódjának, világának hasonlóságait és különbözőségeit tárgyalják. (71–90 és 203–209) Egymástól függetlenül mindkét szerző írt olyan művet (Szabó Magda: *A Danaida*, Ulickaja: *Szonyecska*), amely egy, a férjének önmagát alávető könyvtárolányról szól. A férj hűtlenségének elviselése, az ahhoz való asszisztálás szintén közös elem bennük. (Vö. Szabó 2008 és Ulickaja 2006) Szabó Magda művének első kiadása 1964-ben jelent meg, Ulickaja kisregénye pedig 1995-ben. Gilbert Edit a két mű számos eltérő motívumára is rámutat és egyet érthetünk vele azt illetően, hogy ha *A Danaida* hősnőjének áldozatát értelmetlennek is tartjuk, az Ulickaja-mű esetében egy másik olvasat is lehetséges. Szonyecska-t tekinthetjük akár bölcsnek is, aki elfogadja az élet nyújtotta helyzeteket, aki megpróbálja megtalálni mindenben az öröm lehetőségeit. Mielőtt elkezdődött Szonyecska és férjének közös élete, szenvedélyes olvasó volt, majd miután egyedül maradt, ismét visszatért az olvasáshoz, miközben a háziasszony szerepében is jól érezte magát.

Ha összevetjük Szabó Magda és Ulickaja életművét, Gilbert Edit szerint mindenképpen különbség, hogy a magyar író művei autobiográfiai jellegűek, ez Ulickajánál nincs így, bár néhány újabb műve esetében kimutatható az ön-életrajzi vonás. Mindkettőjük művei főként társadalomtörténeti háttérű család-történeteknek tekinthetők, árnyaltan megfestett nőalakokkal, míg a férfi-szereplők inkább a háttérben maradnak. A férfiak sok esetben gyengék, nem megfelelően töltik be szerepüket, Ulickajánál társ-kezdemények csupán, valódi társsá nem tudnak válni.

Ezt nem megkérdőjelezve, de a vita jogát fenntartva feltehetjük a kérdést, hogy a *Kukockij esetei* férfi főhőse vajon gyengének tekinthető-e, hiszen az ivás nála tudatosan választott stratégia, hogy a sztálini érában, korának viszonyai között teljesíteni tudja orvosi hivatását. Számos kellemetlen helyzetet így tud csak elkerülni, hiszen az alkoholistának sok mindent elnéznek. (Vö. Ulickaja 2008) Az erős, gondoskodó nő típusa valóban jelen van mindkét írónőnél, gondoljunk csak Emerencre (Szabó Magda: *Az ajtó*), vagy Ulickaja *Médea és gyermekei* című művének címszereplőjére. (Vö. Szabó 2000 és Ulickaja 2003) De Ulickaja emlékezetes lázadó, az adott társadalmi viszonyok között vagy általában a földi világban létezni nem tudó, tragikus sorsú hősöket is teremtett. Megemlíthetjük Tányát a *Kukockij eseteiből* vagy Mását a *Médea és gyermekeiből*.

Gilbert Edit kötetével kapcsolatban kritikai észrevételként említhetjük, hogy szerepelnek benne olyan írások is, melyeket talán nem kellett volna beválogatni.

Kevés az érdemi mondanivalója *A nőkutatók és a kisbaba* című írásnak (53–55), ahol jogosan felvethető problémák kerülnek elő, de kidolgozatlanul. Nem magától értetődő annak a résznek a beválogatása sem, amely egyebek mellett egy rendezvény fordítási nehézségeit kísérli meg témává emelni (169–173), a transz-tánc tárgyú írás (161–165) viszont eltér a könyv tematikájától, de legalábbis bizonyos nehézségek árán olvasható csak együtt a többi szöveggel. Ulickajával foglalkozó részfejezetet egy kivételével minden nagyobb tematikus egységben találhatunk, amely felveti a kérdést, hogy talán érdemes lett volna ezeket külön fejezetben összegyűjteni, vagy egybedolgozni a szövegeket, mert olykor gondolatismétlésekre bukkanhatunk. Másfelől érthető az is, hogy a szerző nem akart hozzányúlni a már lezárt írásokhoz, amelyek talán az olvasói érdeklődés fenntartása miatt kerültek különböző fejezetekbe. Jó ötlet volt a korábbi szövegekhez utólagos megjegyzéseket fűzni, de ezt gyakrabban alkalmazhatta volna a szerző nagyobb terjedelemben, érdemi kiegészítésként is, miként azt a Polcz Alaine életművével foglalkozó részben tette.

Összességében elmondható: gondolatgazdag, egyéni meglátásokat felmutató könyvet jelentetett meg a PONT Kiadó, amelynek kiállítása is tetszetős. A borítót Nagy Márta keramikusművész egyik alkotásáról készült fotó díszíti. A kötet számos része fontos lehet az irodalommal hivatásszerűen foglalkozóknak, de nem származna belőle baj, ha kultúrpolitikusok is a kezükbe vennék. Az igényes laikusok is örömeiket lelhetik benne, mivel elmélyíthetik az olvasmányélményeikkel kapcsolatos tudásukat, számukra ismeretlen alkotók, művek felfedezéséhez kaphatnak kedvet, vagy éppen vitára ösztönözheti őket Gilbert Edit valamelyik megállapítása. A szerző fő célja pedig éppen ebben áll: önmagunk és a világ jobb megismeréséhez, a valamilyen szempontból „más” elfogadásához, az értelem-teremtéshez segítő dialógusokra készítetni.

IRODALOM

- BAHTYIN, Mihail (2001): *Dosztojevszkij poétikájának problémái*. Gond-Cura/Osiris, Bp.
 HONNETH, Axel (2013): *Harc az elismerésért*. L' Harmattan, Bp.
 SZABÓ Magda (2000): *Az ajtó*. Európa, Bp.
 SZABÓ Magda (2008): *A Danaida*. Európa, Bp.
 ULICKAJA, Ljudmila (2003): *Médea és gyermekei*. Magvető, Bp.
 ULICKAJA, Ljudmila (2006): *Szonyecska*. Magvető, Bp.
 ULICKAJA, Ljudmila (2008): *Kukockij esetei*. Magvető, Bp.

Az angol összetett igék szintaktikai és szemantikai elemzése

Az angol összetett igék (például *take off*, *look into*, *put up with*) egy lexikális igéből és egy (vagy két) partikulából (egy határozói járulékszóból és/vagy viszonyzószóból/prepozícióból) állnak. Bár az angol nyelv szókincsének jelentős hányadát teszik ki, nem örvendenek túl nagy népszerűségnek az angol tanulók körében. A tanárok gyakran tapasztalják, hogy a diákok gyakran követnek el hibát az összetett igék használatában. Ezek a hibák főként az összetett igék szintaktikai, szemantikai és stílisztikai sajátosságaiából adódnak.

Jelen tanulmány elsődleges célja a tárgyias frazális igék (ige + határozószó), mint pl. *make up sth/make sth up* (e.g. *a story*) és *take sth apart/take apart sth* (e.g. *your watch*), *stb.* és az egy tárgyias prepozíciós igék (ige + prepozíció), mint pl. *make for sth* (e.g. *the door*) és *take after sb* (e.g. *her father*), *stb.* szintaktikai tulajdonságaiban rejlő különbségek feltárása – elsősorban a partikulához viszonyított szórend vonatkozásában. Kitérünk ezeknek az összetett igéknek a poliszém természetére is. Az elemzés arra is próbál rámutatni, miért nem bizonyultak a nyelvészek által javasolt tesztek és kritériumok teljesen megbízhatónak a két összetett igecsoport megkülönböztetésére, hangsúlyozva a frazális igei szótárak fontosságát az összetett igék szintaktikai, szemantikai és stílisztikai sajátosságainak azonosításában.

Bevezetés

Az angol összetett igék jelölésére a szakirodalom számos terminust használ (a leggyakoribbak: *phrasal verbs*, *multi-word verbs*, *verb-particle constructions*, *compound verbs*, és *two/three-part verbs*, *stb.* A 'phrasal verb' kifejezést sokszor tágabb értelemben használják, vagyis az összes határozói járulékszós és vonzatos összetett igék jelölésére, függetlenül attól, hogy határozói járulékszó vagy prepozíció kapcsolódik az igehez, mint például a frazális igei szótárak (*Collins Cobuild Dictionary of Phrasal Verbs* 2002, *Macmillan Phrasal Verbs Plus* 2005, *Oxford*

Phrasal Verbs, és Dictionary for learners of English 2006 stb.), és szűkebb értelemben is, vagyis csak az ige és a határozói járulékszóval összetett igék megnevezésére. Az egyszerűség kedvéért ezeket a szűkebb értelemben használt határozói járulékszóval összetett igéket a következőkben frazális igéknek nevezem.

Bár ezek az összetett igék az angol szókincs igen lényeges részét képezik, és az angol anyanyelvűek gyakran használják őket, úgy a beszélt, mint az írott nyelvben, nem túl népszerűek az angolul tanulók körében, tanításuk valóságos kihívás elé állítja a tanárokat. Az összetett igék neve hallatán a tanulók szinte pánikba esnek, és igen sok hibát vétenek használatukban. Ennek oka az összetett igék sajátos szintaktikai, szemantikai és stilisztikai sajátosságaiban keresendő. (Kovács 2007)

Az összetett igék egyik fontos szintaktikai tulajdonsága a szórendi sajátosságokra vonatkozik, vagyis: hol lehet a tárgy a viszonzó szó vonatkozásában. Az összetett igék néhány típusa ebből a szempontból könnyen azonosítható, pl. a tárgyatlan frazális igék, a két-tárgyas prepozíciós igék és a frazális-prepozíciós igék két fajtája. (Quirk et al 1985. 1150–1168) Nézzük a következő példákat:

Tárgyatlan frazális igék:

- (1) a. The plane has just *taken off*.
- b. She *turned up* unexpectedly.
- c. He is *playing around*.

amely egy lexikális igéből és egy határozói járulékszóból áll.

A két tárggyal álló prepozíciós igék:

- (2) a. The gang *robbed* her *of* her necklace.
- b. He *deprived* the peasants *of* their land.
- c. They *plied* the man *with* food.

amelyekben a két tárgyat a prepozíció választja el.

Az egy-tárgyas frazális-prepozíciós igék:

- (3) a. We are *looking forward to* your party on Saturday.
- b. He had to *put up with* a lot of teasing at school.
- c. He thinks he can *get away with* everything.

amelyek egy lexikális igéből és két partikulából (egy határozószói járulékszóból és egy prepozícióból) állnak, amelyet egy tárgy követ.

Két-tárgyas frazális–prepozíciós igék:

- (4) a. The manager *fobbed me off with* a cheap camera.
 b. We *put our success down to* hard work.
 c. I'll let you *in on* a secret.

amelyekben a két tárgyat két partikula választja el, egy határozószó és egy prepozíció.

Azonban a tárgyas frazális igék (ige + határozói viszonzyszó), mint például *make up sth/make sth up* (e.g. *a story*), *take sth apart/take apart sth* (e.g. *your watch*) és az egy-tárgyas prepozíciós igék (ige + prepozíciós szerkezetek) között, mint például *make for sth* (e.g. *the door*), *take after sb* (e.g. *her father*), már nem olyan könnyű különbséget tenni. Vizsgáljuk meg a Quirk és társai által elemzett két igét (1985. 1167):

Prepozíciós ige	Frazális ige
(5) They <i>called on</i> the man.	They <i>called up</i> the man.
~ (*They <i>called the man on</i> .)	~ They <i>called the man up</i> .
They <i>called on</i> him.	They <i>called him up</i> .
~ (*They <i>called him on</i> .)	~ (* They <i>called up him</i> .)

Mint a fenti példák szórendjéből szembetűnik, a látszólag hasonló szerkezet abban különbözik, hogy a prepozíció *on* nem mozdítható el olyan pozícióba, hogy akár a főnévi szószerkezetet, akár a névmást kövesse. Ezzel ellentétben a határozószó *up* kerülhet úgy főnévi szószerkezet elé, mint utána is. Ha azonban az igét követő tárgy névmás, a frazális igében a névmás megelőzi a határozószót, de követi a prepozíciót a prepozíciós igében.

Huddleston és Pullum (2002. 276) különbséget tesz a meghatározott és nem meghatározott prepozíciók között:

Meghatározott prepozíció	Nem meghatározott prepozíció
(6) a. I referred <i>to</i> her book.	I flew <i>to</i> Boston.
b. I came <i>across</i> some old letters.	I swam <i>across</i> the river.
c. I skated <i>over</i> the problem.	I skated <i>over</i> the frozen pond.
d. I waded <i>through</i> my ironing.	I waded <i>through</i> the mud.

Értelmezésük szerint az első csoportban lévő prepozíciós igék, melyekben egy meghatározott prepozíció szorosan kötődik az igéhez, míg a második csoportban lévőben egy cselekvésre utaló ige és egy, az attól különálló prepozíciós

szó szerkezet van. Huddleston és Pullum (2002. 274) a meghatározott prepozíció esetében különbséget tesz a mobil és a fix prepozíciók között is:

Mobil prepozíciók

(7) I referred *to* her book.

Fix prepozíciók

I came *across* some old letters.

Mint látni fogjuk, a fix prepozíció nem választható el az igétől pl. sem egy határozó (eventually) beiktatásával (*I came eventually across some old letters.), sem egy vonatkozó mellékmondatban olyan módon, hogy a mondat elejére kerülve az igét megelőzze (*some old letters across which I came).

A szűkebb értelemben vett frazális igék és a prepozíciós igék szintaktikai sajátosságai

A nyelvészek számos tesztet és kritériumot javasoltak a tranzitív frazális igék (ige + határozói viszonzós szerkezetek) és a prepozíciós igék (ige + prepozíciós szerkezetek) azonosítására és megkülönböztetésére, (Bolinger 1971; Sroka 1972; Lipka 1972; Fraser 1976; Dixon 1982; Quirk et al. 1985; Palmer 1988; Huddleston és Pullum 2002 stb.) melyek főleg a szórendre fókuszáltak a partikula vonatkozásában, mint például módhatározók beillesztésének a lehetősége, az ige kihagyása, a partikula mondat elejére való kivitele, a hangsúly, a szenvedő szerkezet és a partikulának a nominalizációban való viselkedése.

Módhatározók beillesztése

Mitchell (1958, 103), Bolinger (1971, 12), Fraser (1976, 3) és Quirk (et al 1985, 1163) arra hívják fel a figyelmet, hogy a prepozíciós igékben az ige és a prepozíció közé beékelődhet egy módhatározó, míg a frazális igék esetében nem bonthatja meg az ige – partikula – főnév sorát.

Mitchell példája:

(8) a. He *turned* suddenly off the road.

b. * He *turned* suddenly off the light.

Fraser példája:

(9) a. Harry *looked* furtively over the fence.

b. * Harry *looked* furtively over the client.

Quirk (et al) példája:

(10) a. He *called* angrily on the dean.

b. * He *called* angrily up the dean.

S mint fõntebb említettem, Huddleston és Pullum (2002, 276) megjegyzik: az ige és a nem meghatározott prepozíció közé egy határozó könnyen beilleszthetõ:

(11) *I flew regularly to Boston.*

Ugyanez vonatkozik a mobil meghatározott prepozíciókra szemben a fix prepozíciókkal:

(12) a. *I referred repeatedly to her book.*

b. * *I came eventually across these letters.*

Huddleston és Pullum (2002. 262) azt is megfigyelték, hogy az ige-határozói járulékszõ-tárgy szerkezetekben sem választható el a tárgy egy módhatározóval az igtõtõl:

(13) * *She took carefully off the label.*

A fix meghatározott prepozíciók sajátos viselkedése miatt ez a teszt nem 100 százalékosan érvényes a két összetett igecsoport megkülönböztetésére.

Az ige kihagyása

A frazális és prepozíciós igék egy másik, a nyelvészek által általánosan megfigyelt megkülönböztetõ tényezõje az ige kihagyása. (Ld: Fraser 1976. 2; Dixon 1982, 5) A prepozíciós összetett igékben kihagyható az ige, míg a frazális igékben az ige kihagyása lehetetlen. Fraser (1976. 2) úgy véli, hogy a kihagyásos mondatokban a prepozíciós szó szerkezetek szintaktikai egységként szerepelnek, ezzel szemben a partikula + fõnévi szerkezet nem:

(14) a. *He sped up the street and she up the alleyway.*

b. * *He sped up the process, and she up the distribution.*

(15) a. *Jones pulled the old tablecloth off, and Peters, the new one on.*

b. * *Jones pulled the deal off, and Peters the money in.*

Dixon (1982, 5) arra utal, hogy az ige kihagyása aligha lehetséges olyan mondatokban, ahol a két mondat alanya különbözik, és a határozói járulékszõ megelőzi a fõnévi szó szerkezetes tárgyat:

(16) * *Jones pulled off the old tablecloth, and Peters, on the new one.*

De ha az alanyok megegyeznek, az ige kihagyható a második mondatból:

(17) *Jones pulled the old tablecloth off and the new one on.*

Nem hagyható el azonban, ha a határozói járulékszó megelőzi a főnévi szó szerkezetes tárgyat:

(18) * Jones *pulled off* the old tablecloth and *on* the new one.

Dixon úgy véli, az ige kihagyása sok olyan esetben lehetséges, ahol az igenek és a prepozíciónak konkrét, szó szerinti a jelentése, mint a fenti példában, és néhány kevésbé idiomatikus jelentésű frazális igében, pl. John *kept* his anger *in* and Mary *her* temper *down*. De arra is rámutat, hogy minél idiomatikusabb a frazális ige jelentése, annál kevésbé lehetséges az ige kihagyása. Pl. He *took* his shirt *off* and the firm *over* határozottan zeugmatikus, amelyben az ige két szóra más-más módon vonatkozik, az egyikre konkrétan, a másira átvitt értelemben. Így a kihagyás tesztje sem bizonyul teljesen járható megoldásnak a két összetett igitípus elkülönítésére.

A mondat elejére való kivitel

Számos szerző (pl. Fraser 1976. 2; Dixon 1982. 5; Quirk et al 1985. 1163) felismeri annak az lehetőségét, hogy a prepozíció megelőzi a főnévi szó szerkezetet, míg a határozói járulékszó nem kerülhet a főnévi szó szerkezet elé.

Dixon (1982. 5) rámutat: a prepozíció–főnév–sorrend *wh*-kérdésekben és kiemelés esetén lehetséges, nem úgy, mint a határozószó + főnév esetében:

(19) a. John *ran up* a hill/ *Up* what did John *run*?/ *Up* a hill, John ran.

b. John *ran up* a bill/ * *Up* what did John *run*? * *Up* a bill John ran.

S rávilágít, hogy ez konkrét és nem konkrét összetételekben is előfordulhat:

(20) John *takes after* his father/ *After* whom does John *take*?

Quirk és társai is hasonlóképpen vélekednek (1985. 1163):

(21) a. *On* whom did he *call*? *On* the dean.

b. * *Up* whom did he *call*? * *Up* the dean.

Quirk és társai arra is felhívják a figyelmet, hogy a prepozíciós szerkezet elszigetelése nemcsak rövid válaszokban, hanem mellérendelésekben és hasonlító mondatokban is lehetséges:

(22) a. *On* whom did she *call*? *On* his mother.

b. Did she *call on* the dean or (*on*) his friend?

c. He *calls on* the dean more often than (*on*) his friend.

Huddleston és Pullum (2002. 274) a vonatkozó mellékmondatokat, a kérdő mondatokat és a hasított mondatokat hozza fel példaként arra, hogy a prepozíció a mondat elejére kerülhet. Azonban azt is megjegyzik, hogy ez csak a mobil prepozícióknál lehetséges, a fix prepozíció esetén nem. Hasonlítsuk össze az alábbi példákat:

(23) Mobil prepozíció	Fix prepozíció
i. a. the book <i>to which</i> I referred	b.* the letters <i>across which</i> I came
ii. a <i>To which</i> book did you refer?	b. * <i>Across which</i> letter did you come?
iii. a. It was <i>to her book</i> that I referred.	b. * It was <i>across these books</i> that I came.

Ezzel szemben – mint a fix prepozíciók esetében – a határozószó + főnév, nem vihető ki a mondat elejére ilyen módon (ld: Huddleston és Pullum 2002. 282):

- (24) a. *the label *off which* she took.
 b. **Off which* label did she take?
 c. * It was *off this label* that she took.

Ez a teszt majdnem elegendő, de nem szükségszerű feltétele a két szerkezet megkülönböztetésének.

A hangsúly

A megfigyelések szerint az ige + határozói járulékszós szerkezetek és a ige + prepozíciós szerkezetek sajátos hangsúly és intonációs sémái is lehetnek a megkülönböztetés kritériumai. Számos nyelvész (pl. Bolinger 1971, Fraser 1976, Palmer 1988, Quirk et al 1985) arra mutat rá, hogy az összetett igékben a határozószók általában hangsúlyosak, a prepozíciók általában hangsúlytalanok.

Fraser (1976. 2) úgy véli: a prepozíció gyakran nagyon gyengén hangsúlyos, ha nem teljesen redukált, kis szünet lehetséges előtte, míg a határozószói járulékszó nem redukált:

- (25) a. She **ran** *off* the stage.
 b. She *ran* **off** the pamphlets.

Hasonlóan vélekednek Quirk és társai (1985. 1167), amikor azt állítják, hogy a frazális igék határozószói partikulája (*call up*) általában mondatvégi pozícióban

hangsúlyos, míg a prepozíciós ige partikulája (*call on*) általában hangsúlytalan és a hangsúly a lexikális igére esik:

- (26) a. Which man did they call UP?
b. Which man did they CALL on?

Ezzel szemben Palmer (1988. 220) úgy véli: ha a határozószói partikula mondatvégi pozícióban van, akkor az általában hangsúlyos, míg a prepozíció lehet vagy hangsúlyos, vagy nem:

- (27) a. That is the flag he ran up.
b. That is the hill he ran up/ ran up.

Bolinger (1971. 42) a hangsúly tekintetében hármass ellentétet emel ki:

- (28) a. Show me the gym he ran in (prepozíció).
b. Show me the cattle he ran in (határozószó).
c. Show me the house he ran in (ran in) (adprep=határozó szó+prepozíció).

Bolinger nézete szerint a tiszta prepozíciók, amelyek csak főnevekkel alkotnak egy egységet, hangsúlytalanok. Ezzel szemben a határozószói járulékok hangsúlyosak. A határozószó és prepozíció kombinációja (adprep), amely vagy az igével vagy a főnévvel alkot egy összetettelt, vagy hangsúlyos, vagy hangsúlytalan.

Quirk és társai (1985. 1157) azonban megjegyzik, hogy a hangsúly teszt nem teljesen megbízható, mert a több szótagos prepozíciók, mint pl. *across*, *over*, *without* és *under*, stb. általában hangsúlyt hordoznak, és más tényezők is, mint az ellentétes fókusz is hatással lehet a hangsúlyra:

- (29) I could have done withOUT that PREsent.
~That's a present I could have done withOUT.
She will never get Over it.
~ It is a loss that she will never get Over.

A hangsúllyal kapcsolatban a *Macmillan Phrasal Verbs Plus* (2005. LS 22) szótárban a következőket megállapításokat találjuk: prepozíciós igékben, pl. *make for*, *look at* a fő hangsúly az igékre esik és a partikula, amely prepozíció hangsúlytalan, míg a frazális igékben pl. *~make off*, *~take a part*, az elsődleges hangsúly a határozószón van és a másodlagos hangsúly az igén. Azonban ha a tárgy olyan főnév, amely az ige és a határozószó között van, akkor a hangsúly általában a

1. Szabad ige és prepozíciós szerkezet, ahol az ige egy nem tárgyias ige és a prepozíció tiszta prepozíció konkrét, térbeli jelentéssel, pl. *live at*.
2. A prepozíciós igék, amelyekben az igének konkrét, szó szerinti jelentése van, és szoros kapcsolatban áll a prepozícióval, pl. *look at, look for*.
3. Olyan prepozíciós igék, amelyben az ige és a prepozíció szemantikailag egy idiomatikus (gyakran metaforikus) egységet alkot, pl. *go into* [‘investigate’], amit az is alátámaszt, hogy van egyszavas megfelelője.

Az 1. típusban a szenvedő alak nagyon ritka, bár találunk rá néhány példát, amikor a prepozíciónak tisztán helyreutaló jelentése van:

- (33) a. That table *was sat on* by so many people that eventually it collapsed.
 b. This field *must have been played on* last week.
 c. These caves *were once lived in* by primitive men.

A 2. típusú prepozíciós igék esetében gyakrabban fordul elő a szenvedő szerkezet használata, de néha érezhető benne némi stilisztikai inadekvátság:

- (34) Many people *looked at* the picture. The picture *was looked at* by many people.

A 3. típusú prepozíciós igék szenvedő szerkezetté való alakítása az idiomatikus jelentésükkel van összefüggésben. A kétértelmű *arrive at* és *go into* akkor használatos szenvedő alakban, ha a prepozíció egy idióma része (Quirk et al 1985. 1165):

- (35) a. We *arrived at* a station. *A station *was arrived at*.
 b. We *arrived at* a conclusion A conclusion *was arrived at*.
 (36) a. They *went into* the tunnel. *The tunnel *was gone into*.
 b. We *went into* the problem. The problem *was gone into*.

A prepozíciós passzív elfogadhatósága azzal is összefügghet, hogy rövid mondatban, mondatvégi pozícióban van-e, vagy egy hosszabb, bővítettebb kontextusba van beágyazva. Quirk és társai (1985. 1165) szerint az előbbi esetén a prepozíciós passzív stilisztikailag nehézkes lehet, és elfogadott az utóbbiban:

- (37) a. ?* This office *has been called / phoned from*.
 b. This office *has been called/ phoned from* so many times that it was natural to assume that it was the source of the latest call.

A passzivizáció sem szolgál tehát meggyőző kritériumként a két összetett ige-típus különbségeinek feltárására.

A nominalizáció

Csakúgy, mint a partikula helye, a határozószó beillesztése, a mondat elejére való kiemelés, hangsúly és a szenvedő szerkezetté alakítás, a cselekvés nominalizáció is szolgálhat az ige és határozói járulékszós szerkezetnek a prepozíciós igék bizonyos fajtáitól való elkülönítésére. Lees (1963. 22), Fairclough (1965. 16), Bolinger (1971. 8), Fraser (1976. 3) mondatpárok összehasonlításával mutatja meg, hogy az *of* a frazális igék nominalizációjában a határozószói járulékszós és a főnév közé kerülhet, míg a prepozíciós igék nominalizációja ezt nem engedi meg:

- (43) a. He *looked up* the information. (His *looking up* of the information)
 b. He *looked into* the information. (* His *looking into* of the information)

Bolinger (1971. 8) úgy véli: a cselekvés nominalizáció hasznos tesztnek bizonyulhat a tiszta prepozíciók azonosítására, míg a határozószó/prepozíció esetén (adprep) ellentmondásos eredményekhez vezet. Bár a *to run up the hill* és *to walk across the bridge* úgy tűnik, hogy minden szempontból párhuzamosságot mutat, mégis az utóbbinak a főnévvé alakítása nem lehetséges.

- (44) a. The *running up* of the hill was a matter of minutes.
 b. * The *walking across* of the bridge was a matter of minutes.

Fraser (1976. 3) azt is megfigyeli, hogy az ige + határozói járulékszós szerkezetben a cselekvés nominalizációjában a határozószó nem kerülhet a tárgy mögé:

- (45) a. His *throwing up* of his dinner was stupid.
 b. * His *throwing* of his dinner *up* was stupid.
 c. His *throwing up* of the ball was stupid.
 d.*His *throwing* of the ball *up* was stupid.

Mindent egybevetve azt mondhatjuk, hogy a fenti szerzők által javasolt tesztek néha elegendőek, de egyáltalán nem tekinthetők abszolút érvényűeknek, mivel sok esetben sokszor valóban nehéz meghúzni a határt a határozói járulékszót tartalmazó tárgyias igék és az egy tárgyias prepozíciós igék között.

Az összetett igék poliszém természetete

Mind a nyelvtanulók, mind a tanárok gyakran szembesülnek a ténnyel, hogy a leggyakrabban használt angol összetett igék többsége rendkívül poliszém. Figyeljük meg, hogy a *run off* igének hány különböző jelentése van az alábbi mondatokban (Rundell 2005. 370–371):

- (46) a. Their dad *ran off* when they were little. (lelép)
- b. Would you mind *running off* some more copies? (kinyomtat vmit)
- c. James can just *run off* a poem for any occasion. (megír)
- d. The slop means rainwater just *runs off* the roof. (lefolyik)
- e. He's still there unless Dad's *run* him *off*. (inf. leléptet, távozásra készítet)

A szórendből arra következtethetünk, hogy a *run off* tárgyatlan frazális ige a (46a)-ban, tárgyas frazális ige a (46 b, c és e)-ben és prepozíciós ige a (46d)-ben, és a szintaktikai sémája V+Adv a (46a)-ban, V+N+Adv, V+Adv+N, V+Pron+Adv a (46b, c és e)-ben és V+Prep a (46d)-ben.

Mint a fenti igen gyakori *run off* összetett ige is jól mutatja – ami még bonyolultabbá teszi a dolgokat –, a partikuláknak van egy bizonyos csoportja, mint például az *off* is, amelyek bizonyos összetett igékben vagy határozószóként, vagy prepozícióként működnek. Ilyen partikulák az *about, above, across, after, along, around, by, down, in, on, over, past, round, through* és *up* is, aminek fontos kihatása van a szórendre. Vizsgáljunk meg néhány más ilyen összetett igét. (A példák a *Collins Cobuild Dictionary of Phrasal Verbs* 2002, *Macmillan Phrasal Verbs Plus* 2005 és *Oxford Phrasal Verbs* 2006 szótárakból származnak.)

A (47a) példában a *turn on* összetett ige tárgyas frazális ige (ige + határozószó) abban a jelentésben, hogy bekapcsolni egy készüléket, pl. a televíziót egy gomb megnyomásával vagy egy kapcsoló elfordításával, vagy beindítani a víz, gáz és elektromos áramszolgáltatást egy csap megnyomásával, egy gomb megnyomásával vagy egy kapcsoló elfordításával a (47b és c)-ben.

- (47) a. He *turns* the radio *on* as soon as he gets in.
- b. She *turned on* the shower.
- c. The gas won't come out unless you *turn* it *on*.

Továbbá, *turn on* tárgyas frazális igeként jelentheti azt is, hogy valami valakiben felkelti a lelkesedését valami iránt, vagy szexuálisan felizgatja, bezsongatja a (48a), illetve (48b) példákban.

- (48) a. Astronomy doesn't *turn* most viewers *on*. What really *turns* him *on* is motorbikes.
 b. He's very nice, but he just doesn't *turn* me *on*.

Hasonlóképpen a *turn on* tárgyias frazális ige a következő jelentésben: bevet, folyamodik valamihez, felhasznál, pl. a bájait vagy hatalmát egy cél elérése érdekében:

- (49) a. He'll have to *turn on* all his charms to persuade her.
 b. The Yankees *turned* the power *on* in the late innings to defeat the RED Sox 12-10.

Azonban a *turn on* lehet prepozíciós ige is, amelynek jelentései a következők lehetnek: függ valamitől, múlik valamin (50a); valakinek a gondolatai, a beszélgetés valami körül forog, (50b); ráförmed, verbálisan nekitámad valakinek (50c), és hirtelen fizikálisan rátámad, ráront valakire (50d):

- (50) a. Prospects for a rate cut will now *turn on* tomorrow's fourth-quarter output figures.
 b. For a moment my thoughts *turned on* that gross and stupid man.
 The talk *turned on* the likelihood of his return.
 c. Danny *turned on* her, accusing her of betraying her.
 d. The dog suddenly *turned on* its owner, causing serious injuries.

Ezek a példák azt mutatják, hogy ha a *turn on* tárgyias frazális ige, a szintaktikai sémái a következők: V+Adv+N, V+Adv+N és V+Pron+Adv, míg, amikor prepozíciós az ige, a V+Prep+N/Pron séma illik rá.

A *turn on*-hoz hasonlóan, a *run over* is lehet tárgyias frazális ige, amely esetén a főnévi szó szerkezet vagy megelőzi, vagy követi a határozói járulékszót, abban a jelentésben, hogy valaki elüt, elgázol egy járművel valakit:

- (51) I *ran over* a cat last night. The guy nearly *ran* me *over*.

Ezzel ellentétben, a *run over* prepozíciós ige, amikor azt jelenti, hogy valami átszalad, átfut valami felületén, pl. a kocsivalaki lábán (52a), átfut, átnéz, gyakorol valamit, pl. előadást, beszédet (52b); átvesz, átszalad a főbb pontokon, hogy megértse azokat (52c) vagy újra és újra átfuttat egy döntést vagy eseményt a fejében (52d):

- (52) a. The train *moved* southward *over* the icy countryside. The car *ran over* her legs.
- b. Do you want me to *run over* your lines with you?
- c. Would you *run over* the sequence of events again?
- d. She keeps *running over* the incidents again and again in her mind.

Az utóbbi négy példában (akár főnév, akár névmás a tárgy) követi a prepozíciót.

Lay off, abban a jelentésben, hogy elbocsátani valakit a munkahelyéről, tárgyas frazális ige (53a), míg egy másik informális jelentésében, azaz abbahagy, felhagy valamivel, prepozíciós ige (53b):

- (53) a. We've had to *lay off* hundreds of workers. So if demand falls, the company *lays* men *off*.
- b. You should *lay off* alcohol/ drinking for a while.

Utolsó példaként vegyük szemügyre a *see through* igét, amely prepozíciós ige, amikor azt jelenti, hogy valaki átlát, belelát valaki szándékaiba és nem dől be annak (54a), és átlát valakin, milyen ember is, mit is csinál valójában (54b):

- (54) a. We can all *see through* your little game, Adam.
- b. I'm not fooled that easily, I can *see right through* you.

Azonban, ha egy feladat, egy terv vonatkozásában használjuk, akkor azt jelenti, hogy végigcsináljuk azt a befejezéséig, különösen, ha az esetleg nehéz vagy kellemetlen, mint pl. a (55 a és b)-ben. Ebben az esetben a *see through* tárgyas frazális ige, amely szintaktikai sémái azonban csak V+N+Adv és V+Pron+Adv lehet. Következésképpen ez egy példa arra, hogy a legtöbb tranzitív frazális igére vonatkozó hármas séma (V+Adv+N, V+N+Adv és V+Pron+N) nem alkalmazható automatikusan. Van jó néhány olyan tranzitív frazális ige, amelyre vagy csak az első, vagy csak a második séma illik.

- (55) a. Having come this far, she was determined to *see things through*.
- b. Having started on a course of action, he usually *sees it through*.

Összegzés

Látva a szintaktikai és szemantikai összetettséget, amit az összetett igék mutatnak némiképp érthető talán, miért is tartják oly régóta ébren a nyelvészek érdeklődését, és miért is vállalkoztak olyan sokan rejtélyük megfejtésére. Az sem

csoda, miért is ejtik ezek az összetett igék olyan sokszor zavarba a nyelvtanulókat, és miért is esnek pánikba a diákok már a nevük pusztá hallatán.

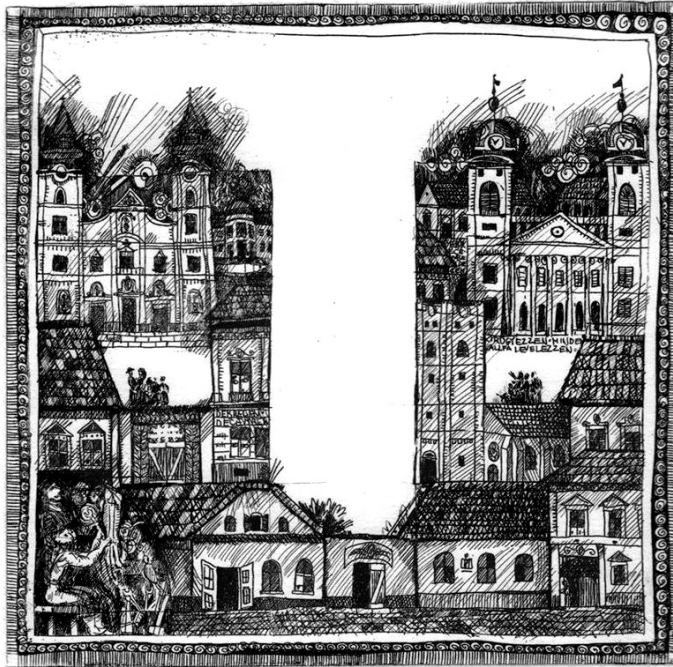
Mint nyilvánvalóvá vált, az idézett nyelvészek által javasolt tesztek és kritériumok nem bizonyultak abszolút megbízhatóknak a frazális igék és a prepozíciós igék elkülönítésére. Bár a két igecsoportban fellelhető szórendi variánsok mutatnak némi szabályszerűséget, de emellett számos szabálytalanságot is. Elemzésemben azt is be kívántam mutatni, hogy a frazális igék és prepozíciós igékben a tárgy és a partikula szórendjében való eltérések mégsem teljesen véletlenszerűek, hanem a két igecsoport sajátos szintaktikai tulajdonságaihoz kapcsolódnak. Az összetett igék poliszém természetének érintésével azt szerettem volna megvilágítani, hogy a frazális igék és prepozíciós igék szintaktikai és szemantikai tulajdonságai szorosan összefonódnak. Az összetett igék részletes szemantikai elemzése azonban meghaladja jelen dolgozat kereteit.

Mindezek után felmerülhet a kérdés, hogy mit tehet a nyelvtanuló, ha sikeresen akarja elsajátítani és használni ezeket az angol összetett igéket. Ha bizonytalanság és rémület tölti el őket, tanácsos beszerezni egy frazális igei szótárt és ahhoz fordulni segítségért. Mindegyik fent említett szótár (*Collins Cobuild Dictionary of Phrasal Verbs* 2002, *Macmillan Phrasal Verbs Plus* 2005, *Oxford Phrasal Verbs* 2006 stb.) megadja a diákoknak mindazokat a hasznos információkat, amelyek segíthetnek nekik megfejtetni az összetett igék szintaktikai és szemantikai bonyolultságának rejtélyét. Így felbecsülhetetlen értékű segítséget nyújtanak bármely nyelvtanulónak abban, hogy magabiztossággal használja ezeket a bár nehéz, de nagyon lényeges elemeit az angol nyelvnek.

IRODALOM

- BOLINGER, Dwight (1971): *The Phrasal Verb in English*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- COWIE, Anthony P. & MACKIN, Robert (2006): *Oxford Phrasal Verbs Dictionary for Learners of English*. Oxford, Oxford University Press.
- DIXON, Robert M. W. (1982): The grammar of English phrasal verbs. *Australian Journal of Linguistics*. Volume 2. 1982, 149–247.
- FAIRCLOUGH, Norman L. (1965): *Some English Phrasal Types: Studies in the Collocations of Lexical Items with Prepositions and Adverbs in a Corpus of Spoken and Written Present-day English*. M.A. thesis, London, University College.
- FRASER, Bruce (1976): *The Verb-Particle Combination in English*. New York, Academic Press.

- HUDDLESTON, Rodney – PULLUM, Geoffrey K. (2002): *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge, Cambridge University Press.
- KOVÁCS, Éva (2007): *Exploring English Phrasal Verbs*. Eger, Pandora Könyvek. 7. kötet
- Lees, Robert B. (1963): *A Grammar of English Nominalizations*. The Hague, Mouton.
- LIPKA, Leonard. 1972. *Semantic Structure and Word-Formation. Verb-Particle Constructions in Contemporary English*. München: Wilhelm Fink Verlag.
- MITCHELL, T. F. (1958): Syntagmatic Relations in Linguistic Analysis. *Transactions of the Philological Society*, Oxford. 101–118.
- PALMER, Frank R. (1988): *The English Verb*. Second Edition. London and New York, Longman.
- QUIRK, Randolph – GREENBAUM, Sidney – LEECH, Geoffrey & SVARTVIK, Jan (1985): *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London, Longman.
- RUNDELL, Michael (2005): *Macmillan Phrasal Verbs Plus*. Oxford: Bloomsbury Publishing Plc.
- SINCLAIR, John (1995/2002): *Collins COBUILD Dictionary of Phrasal Verbs*. London, Harper Collins Publisher.
- SROKA, Kazimierz A. (1972): *The Syntax of English Phrasal Verbs*. The Hague, Mouton.

NAGY SÁNDOR ZOLTÁN: FAUST DEBRECENBEN (RÉZKARC)

Gondolattöredékek Tamus István festő- és grafikusművész „Legyen már ünnep!” című tárlata elé¹

Kedves Kollégák!

Tisztelt Művészársak, Érdeklődők!

Előljáróban csupán jelezni szeretném, egyúttal megköszönve néki, hogy Tamus István nem tért ki a kockázat elől, ami együtt jár azzal, hogy rám bízta a kiállítás megnyitását. Erre mondják: késő bánat.

A megnyilatkozás és elrejtőzés összetett gesztusának nagy hagyománya van kultúránkban, miként (s talán nem véletlenül) a kultúránkat megalapozó, e falak között gyakran hivatkozott szövegben is. De így van ez a műalkotások esetében általában, s konkrétan a kiállított műveket tekintve is. Ha nem így lenne, akkor művek helyett most giccsről kellene beszélni. De nem ez a helyzet.

Útban a művek felé, még egy ívet kell bejárnunk: szövegekkel bíbelődő ember lévén a képekhez is a szövegek irányából közelítek. Elolvastam egyrészt, hogy mit írnak Pistáról a pályatársak és az ítések, és be kellett látnom, hogy miként a jó bort (melynek nem kell cégér) sem tudom azon a szép metaforanyelven dicsérni, amelyet mindegyikünk hallott már legalább egy alkalommal, úgy nem leszek képes esztétikai szakszöveg alkotására sem.

Egy mottóként használt Coelho-szöveg, egy paratextus győzött meg róla, hogy nem teljesen légből kapott, amit egy ideje a képeket szemlélve alkotóművészetéről gondolkodom.² S ha már a mottó, amely eredetileg közvetlenül kínálná fel

¹ A 2015. december 16-án elhangzott megnyitó beszéd szerkesztett változata.

² A jubileumi kötetben is olvasható mottó így szól: „Mindannyiunknak egyetlen célunk van a teremtésben, ez pedig a Szeretet. De ez nem korlátozódhat egy emberre – szét van szórva a világban, és arra vár, hogy megtaláljuk. Ébredj föl, ébredj rá erre a szeretetre! Ami elmúlt, nem biztos, hogy visszatér. Ami jön, azt föl kell ismerni.” (Paulo Coelho) (Lásd Velényi Rudolf – Tamus István – Tamusné Molnár Viktória (szerk.): *tamus. Átváltozások. Pályakép*. Debrecen, kiadja Tamus István grafikusművész, 2013, 1.) S a meghívón egy, a hinduizmus filozófiájából merített mottó mellett a következő Coelho-idézetet olvashatjuk: „Egész életemben ez volt minden keresésem célja: hogy hagyjam, hogy a szeretet gátak és korlátok nélkül megnyilváníljon bennem...”

a jelentését, szemlátomást kétértelműséggel átítatott, vajon milyen alapon tagadhatnánk az értelmezés tágasságát a művek vonatkozásában, amelyeket egyaránt tekintünk önmagukban állóknak, és kölcsönösen vonatkoztatjuk is egymásra a művet és alkotót, hermeneutikai kört képezvén ezzel. Bevallom, engem jobban vonz az utóbbi lehetőség.

Ezen az úton elindíthat bennünket egy másik paratextus, a cím értelmezése is. Ha megpróbálunk hangot kölcsönözni neki – hisz szöveggént találkoztunk vele –, nyilvánvaló, hogy nem a hétköznapi értelemben vett türelmetlenség csendül ki belőle, még ha az egyik kiállított mű címének, a *Legyen ünnep*-nek a hangsúlyosabbá tételéről van is szó. Advent idején különösen megszólítva érezhetjük magunkat általa: kilépni a mindennapjaink apró örömeinek, bosszúságainak, elintézendő ügyeinek és a velük járó kompromisszumoknak a világból – minden értelemben. Egy határ átlépésére sarkall.

De hová hív? Anélkül, hogy tudnánk miről is beszélünk, úgy mondanánk: a létezés teljesebb megélése, egy igazi élet felé. A határok tisztelete által is megalapozott kultúránkban, ahol a határok jelentősége általánosabb szemléleti keretet alkotva messze túlmutat a római jogi hagyományon, kérdésessé válik ez a nagyon is jelentőségteli gesztus. Túllépni a kialakított renden, vállalva a vele járó kockázatot, olyasmi felé, amit nem ismerünk. Mert lennie kell valaminek a pillanaton túl, ahol a dolgok a helyükre kerülnek, s innen visszapillantva értjük csak meg igazán mindazt, aminek a közegében nagyon is magabiztosan kiigazodunk.

Legalábbis így hisszük. Nem sikerül nem akarni ezt a túllépést. (De hát ez tartja ébren Ikarosz mítoszát is. A *Repülési kísérlet* című alkotás fájó hiányként van jelen.) Ezért is várjuk az ünnepet, de tartunk is tőle, hiszen ilyenkor előfordulhat, hogy nem működnek a dolgok, nem a megszokott csavarra járnak, s ettől bizony könnyen szorongani kezdünk. Veszélyekkel teli vidék az ünnep. A művészetek egzisztenciális dimenziójáról, metafizikai gesztusáról, a szakralitáshoz fűződő viszonyáról beszélünk.

Engedve a művésznek, kereső pillantásunkkal tekintsünk úgy a tárlaton kiállított képekre, mint amelyek megnyithatják az ismeretlenre nyíló ajtót. Az öt megszólító műveket, a kulcsot azonban kinek-kinek saját magának kell megtalálnia. A határ innenső oldalán az individualitásunkat nem tudjuk meghaladni. Engem jobban vonzottak azok a képek, amikor megfeledkezni látszott a teremtés aktusához képest külsődleges tekintetekről. Amikor úgy tűnhet, az alkotó magára hagyja a szemlélőt.

Ezek közé tartoznak a sarokban eldugott *Kóoltár* és *Cantata profana* című alkotások, amelyeket nagy élvezettel néztem, de ne kérdezzék, hogy mit láttam. Nem tudom elmondani. A látás szemléleti formáktól való megtisztításának lehetőségét hordozzák a művek. Kinek ez, kinek az. Ezt a takarítást érdemes megpróbálni, akár az alkotói intenció ellenében is. Ha elkezdünk beléjük látni valamit, ez a *Cantata profana* esetében könnyebben előfordulhat, veszítenek az érdekességükből. A látás (s talán a gondolkodás) olyan állapotának átmeneti fenntartásáról van szó, amelyet a gyermeki ártatlansággal írhatnánk le.

Ilyenkor juthatunk el a hétköznapiakban értelmetlenül elutasított gyermeki kérdésekhez, amelyekre nem lehetséges a válasz, s ekkor történik valami: egy esemény. A kép elragad, anélkül, hogy tudnánk, mi történik. Aztán Ikarosz-ként térünk vissza, de az esemény nem múlik el nyom nélkül. Kísértve maradtunk általa. Ne engedjünk azonban annak a könnyed csábításnak, hogy a Hortobágy feletti színpompás eget (amely számos alakban jelenik meg a képeken) szemlélve, sajátos játék keretében azokat Rorschach-tesztnek tekintve találgassuk, hogy mit is látunk bele a szétfutó nedves foltokba. A teszt a fordított utat járja be. Arra kérdez rá, hogy mi ugrik be. Ez a megköltött nem létező táj, ahol a táj szerepét majdnem egészében az ég veszi át, ilyen értelemben nem játék. Attól értékesebb. Ez a táj képes befogadni még az olyan távrolól érkezett vándort is, akinek a szeme a csallóközi Duna-tájhoz és a gömöri dombok (hegyek?) erdőihez és rétjeihez szokott.

Aztán van itt valami egészen furcsa dolog: ez a festőállványra erősített félkész, majdnem-kész, mindenesetre még mindig alakuló triptichon, amely miként alkotójukat, most már engem sem ereszt. Egymáson ábrázolja a kerekre csiszolás kívánalmát és annak lehetetlenségét. A vágyak és kísértések közege ez. Megnehezíti a róla való beszédet, hogy a megfestett személyek egy részét ismerjük, jelen vannak. Rövid időre a türelmüket kérjük: Lépjünk át annak az észrevételén, hogy férfi és nő (művész és felesége) nem is így néz ki, legalábbis a mindennapokban nem ilyennek ismerjük őket, miként lányuk jelenléte sem magától értetődő a korai Nádas novellák világát idéző, mesterien kialakított ábrázolási mód közegében. Az ő képi anyanyelvéhez alighanem radikálisan más ábrázolási mód illeszkedne.

Hogy nem a technikák elsajátításának elégtelenségéről van itt szó, elegendő akár egy futó pillantást vetni a tárlókban elhelyezett vázlatokra, skiccekre, tanulmányokra. Ezek a jegyek azonban mégis fontosak: eligazító jelekként a megértést segíthetik, miként az is, hogy a szimmetrikus hármassóltár mindörökre

torzó marad, bár Tamus István biztosan helyet szorít majd a később érkezőknek is. A baloldali szárnyon Mamát látjuk, a jobboldalin viszont az apa nem hűlt, hanem nagyon is elevenen tartott helyét. Ez neki mint az ajtón egykoron kilépett, kontúrját veszített, talán igaz sem volt emlékképnek van fenntartva. Az egymásba kapcsolódó és egymást tartó generációk sérült láncolata egy családadás mitológiáját közvetíti. Fényképek, töredékes emlékek összefűzése ez a festészet által. Az alkotás által felmutatott, egykor volt, de a jelent is átkaroló világ szétszóródott darabkáit megtalálhatjuk a tárlók alatti tanulmányokon is.

„Annyi mindent kéne még elmondanom, s ha nem teszem, talán nem is lesz rá alkalom...” – szólhatnánk az Ismerős Arcok slágerével. Nem maradt alkalom a művésztelepek világát megidéző képekre, melyeken, így a *Derecskei anzix* címűn is feltűnik szenzációsan ábrázolva a tanszéki kolléga ismerős alakja. De nem maradt alkalom az érzékeny értelmezőként megismert Széplaky Gerda felismerésének nyilvános végiggondolására sem. Állítása szerint „[a] grafikus nyelv nem irányított gesztus” jó néhány képen.³

Az időből font határt jócskán megsértve, most már csak egyetlen dolog maradt hátra: értő szemlélőket, türelmes kulcskeresőket kívánok Tamus István festő- és grafikusművésznak az alkotásaival való találkozás előtti utolsó pillanatban.

³ Vö. Széplaky Gerda: *Számvetés*. In: Velényi Rudolf – Tamus István – Tamusné Molnár Viktória (szerk.): *tamus. Átváltozások. Pályakép*. Debrecen, kiadja Tamus István grafikusművész, 2013, 16.

TAMUS ISTVÁN: CSALÁDI IKON (FOTÓ: VARGA JÓZSEF)

Albummal és kiállítással jubiláltak a debreceni grafikusok

A Grafikusművészek Ajtósi Dürer Egyesülete 2000-ben alakult, 15 éves fennállását október 30-án a Debreceni Református Kollégium két kiállítóterében rendezett csoporttárlattal ünnepelte. Az egyesület jogelődjét, az Ajtósi Dürer Céhet 80 esztendeje, 1935-ben alapították – s mind a két társaság meghatározó alakja (1935-ben az egyik alapító, 2000-ben korelnök) volt Várkonyi Károly grafikusművész (1913–2001), akinek mértékadó fametsző (illetve exlibris-készítő) életműve előtt külön összeállítással adóztak.

Hasonlóan az ötödik és a tizedik jubileumhoz: az ünnepi csoportkiállítások rendezése mellett erre az alkalomra is reprezentatív albumot jelentettek meg, egységes szerkesztési elveket alkalmazva. A katalógusrészben Várkonyi Károly mellett Éles Csaba művelődéstörténész, valamint a 33 képzőművész tag mindegyike külön oldalpárt kapott a bemutatkozáshoz: portréfotó és névjegy, 2-3 kisebb reprodukció szerepel a páros oldalon, szemközt pedig egy egész oldalas műreprodukció illusztrálja az adott alkotó (műfajban, technikában, témában) jellemző és aktuális grafikai törekvéseit. (A grafikus tagok közt most Dombi Géza szobrász, Gonda Zoltán festő, Máthé András fotós minőségében mutatkozott be.) A kép a szöveggel együtt teljes: hosszabb-rövidebb, kritikákból, méltatásokból vagy kiállítások megnyitóiból válogatott idézetek, művészársak és példaképek gondolatai szerepelnek a névjegyek alatt (ha pedig nincs külön méltatás, akkor egyszerű lexikon-szócikket kapunk). Akad olyan művész is, aki ars poeticát fogalmaz meg itt, vagy műtermi kalauzt ad.

A bevezető tanulmányt Éles Csaba jegyzi: párhuzamos művelődéstörténeti mozaikokat villant föl Balatonfüred és Debrecen múltjából (Csokonai korától napjainkig). Témaválasztását az indokolta, hogy az országos (illetve a kolozsvári Székely Géza jelenlétével nemzetközi) hatósugarú debreceni grafikus egyesület nyári művésztelepének helyszíne tíz esztendeje már Balatonfüred (köszönti ezért a művészetbarát olvasókat és az alkotókat a debreceni és a füredi polgármester is). Éles Csaba olyan személyekkel kötötte össze a két várost, akik életében vagy annak egy részében, életművében mindkét földrajzi hely (az alföldi cívis és a balatoni genius) szerepet kapott. Így a mozaikokban olvashatunk Széchenyi István,

Vörösmarty Mihály, Jókai Mór, Blaha Lujza, Ady Endre, Krúdy Gyula, Szabó Lőrinc debreceni és balatoni kapcsolatairól, ihleteiről, függeléként pedig egy grafikai összeállítás példázza a két város találkozását.

Az egyesület vezetője, Tamus István Szabó László grafikusművésztől írta portréját. Azért van itt ennek helye, mert Tamus szerint „Szabó László hidat képezett a régi, a debreceni rézmetszők és a kortárs, ma élő művészek között. A rézmetsző diákok után e nehéz és fáradságos műfajt senki nem művelte, és Szabó Lászlót követően sem találunk rá példát” – írja a grafikus, aki (a sokszorosító grafikával dolgozó legtöbb társához hasonlóan) elsősorban rézkarc technikákkal, linómetszéssel és litográfiával foglalkozik az egyedi munkák készítése mellett.

BURAI ISTVÁN: INDIAI EMLÉK (AKRIL)

E SZÁMUNK SZERZŐI

BARCSI TAMÁS – *filozófus*

DEÁK-SÁROSI LÁSZLÓ – *doktorjelölt*

EGED ALICE – *történész*

GYIMÓTHY GERGELY – *agrármérnök, ökológia-kutató*

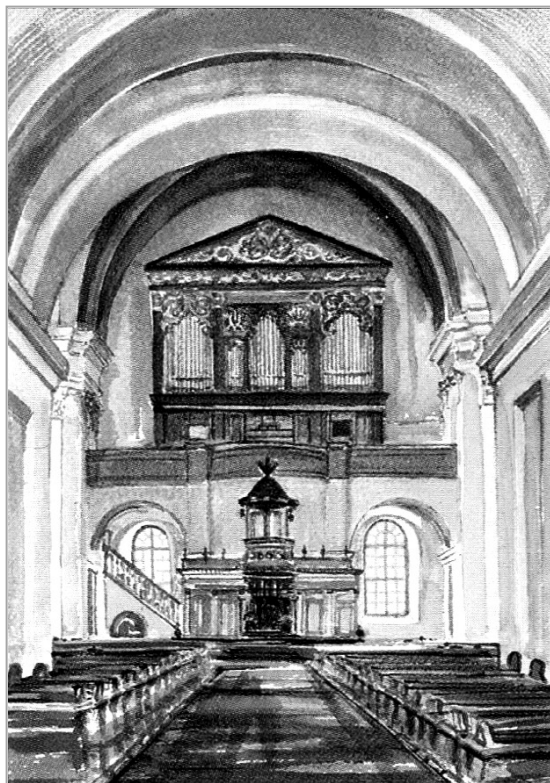
HODOSSI SÁNDOR – *vallásánár*

KMECZKÓ SZILÁRD – *filozófus, tudománytörténész*

KOVÁCS ÉVA – *nyelvész*

LEGÉNDY KRISTÓF – *teológus, filozófus*

VITÉZ FERENC – *irodalmár, vizuáliskommunikáció-kutató*

B. OROSZ ISTVÁN:
CSEND A NAGYTEMPLOMBAN (DIÓFAPÁC)